

MAX ДУГ

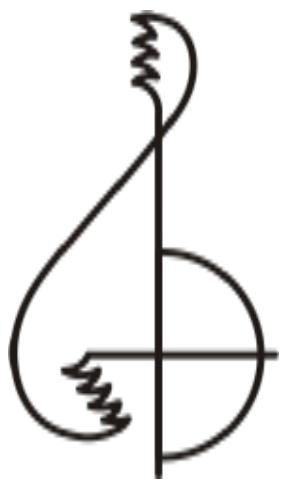
2018 12

“

Фæстаг азты хус ныхæстæ дзæвгар фæфылдæр сты, хъуыддаг та нæ рæзы. Уый нæ, фæлæ ма арæхæй-арæхдæр хъусæм, Къоста дæр, Вассо дæр, нæхæдæг дæр дыууæ ‘взагæй пайда кодтам æмæ кæнæм, зæгъгæ. Уыцы радзурбадзуртæй нæхицæн къæппæг аразæм: психологион хуызы æнæрыст-æнæхъистæй æмæ тагъддæр иу æвзагмæ, ома, алы нацитæн иумæйаг чи у, уыцы ‘взагмæ рагиздзыстæм. Уымæн æмæ æвзаг... культураэй æмæ æхсæны хæзнатæй иппæрд куы вæйы, фæсдуæртты куы рагаяу-бахаяу кæны, уæд никæйуал фæхъæуы. Баивынц æй, йæхицæй тыхджын-дæр æмæ парахатдæр чи вæйы, ахæм æвзагæй.

Уарзиаты Вилен

”

НАША ЭПОХА

ЕЖЕМЕСЯЧНЫЙ ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ
ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

Издается с мая 1934 года

Главный редактор

Казбек МАМУКАЕВ

Редакция

Зам. гл.редактора – Ахсар КОДЗАТИ

Поэзия, драматургия – Марат ДЖУСОЕВ

Общественный совет

Руслан БЗАРОВ, Анатолий ДЗАНТИЕВ,
Елизавета КОЧИЕВА, Станислав КАДЗАЕВ,
Анатолий КУСРАЕВ, Камал ХОДОВ

Владикавказ, 2018

MAX

12

2018

ЛИТЕРАТУРОН-АИВАДОН АӘМӘ АӘХСӘНДОН
ПОЛИТИКОН АӘРВЫЛМАЕЙОН ЖУРНАЛ

Журнал цәеуы 1934 азы майә фәстәмә

Сәйираг редактор

МАМЫКЪАТЫ Хъазыбег

Редакци

Сәйираг редакторы хәдивәг – ХъОДЗАТЫ АӘхсар
Поэзи, драматурги – ДЖУСОЙТЫ Марат

Журналы аәхсәны уынаффәдон

БЗАРТЫ Руслан, ДЗАНТИАТЫ Анатоли,
КОСТЫ Лизә, КЪАДЗАТЫ Станислав,
КЪУСРАТЫ Анатоли, ХОДЫ Камал

Дзәуджыхъәу, 2018

НОМЫРЫ ИС:

ТОКАТЫ АЛИХАН: 125 АЗЫ

Алиханы тыххәй мысинаңтә әмә әндәр әрмәг 6

ГАДЖИТЫ Илас. Загъдкъахәгән – над. Әмдзәвгә 26

БЕДЖЫЗАТЫ ЧЕРМЕН: 120 АЗЫ

БЕДЖЫЗАТЫ Чермен. Сланта әмә Фәрниатә. Новеллә 31

ХЪОДЗАТЫ Иридә. Фразеологизмтә Беджызаты Чермены «Мәсгүйтә дзурынц»-ы 38

ЦӘРУКЪАТЫ АЛЫКСАНДР: 100 АЗЫ

ЦӘРУКЪАТЫ Алыксандр. Мә абоны фембәлд Калоты Хазбиимә. Уац 49

КАСАТЫ Батраз. Зар, Батраз. Әмдзәвгәтә 92

ХЪАЦМӘЗТЫ Азә. Дыууә әмдзәвгәйи 97

АЛЕКСАНДР СОЛЖЕНИЦЫН: 100 АЗЫ

Александр СОЛЖЕНИЦЫН. Миниатюра, хъуыдатә, уац, Солженицын әвыйд-дывыдоны дуджы 100

НОГ НОМ

ПЛИТЫ Татьянә. Мә царды хурыскаст. Әмдзәвгәтә 118

УИДӘГТАӘ

Лев УСПЕНСКИЙ. Диссаг у Днепр 120

АРВИСТОН 124

«Мах дуг» 2018 азы ныммыхуыр кодта 133

ТОКАТЫ АЛИХАН: 125 АЗЫ

МЫСИНӘГТАӘ

МАХЪИТЫ Верә

УӘЗЗАУ ЗОНДЫ ХИЦАУ ҮҮД АЛИХАН

Мәхъиты Верә – Алиханы уарzon чызг, күйиста ахуыр-гәнәгәй, 1921–1922 азты та – газет «Кермен»-ы (уәд уыцы газетән редактор уыди Барахъты Гино). Фәстәдәр Верә ба-касти Н. Крупскаяны номыл академийи әмәспирантурәйи, ныфғыста диссертаци, сис историон наукәти кандидат, до-цент. Уымәй уәлдай кодта литературон күйист дәр. Йә фың-цағ радзырда «Солтан» әмә «Афтә цәмән у?» раңызысты 20-әм азты «Кермен»-газеты. Ноджы ныфғыста дыууәактон пьесә «Устур» әмә радзырда «Залихан» (джипты йә рауагъта «Max дуг» 1960 азы ахсәзәм номыры). Йә царды бирә азтә арвыста Ростовы, скодта уырыссаг мой, күйиста ахуыргәнәгәй уәлдәр скъолаты. Әз әм уазәгуаты уытән, әнхъәлдән, 1972 азы әмәй ийин ныфғыссын кодтон ацы мысинәгтә.

Хъ. А.

Хъобаны уыди дыууәкъласон скъола. 1913 азы мә Зораты сауджын Муссә уырдәм фыңцағ хатт күйиста, уәд мыл 17 азы йеддәмә нае цыд, әмә хъәуы зәронд ләгтә афтәтә дзырдой: «Ай йәхәдәг ахуыр кәниаг күй у, уәд нын нае сабитән цы бацамондзәни?» (Райгуырдаң Дзәуджыхъауы. Әртә азы ахуыр кодтон сылгоймәгты приюты. Приют уыди ныры Цәголы-фырты уынджы — трамвайы фәндагәй чысыл уәлдәр. Уый фәстә бацыдтаң гимназмә әмә цыппар къласән экстернәй фәлварән радтон. Адәмон ахуыргәнәджы ном цәмәй райстаис, уый тыххәй гимназы фәстә хъуамә афәдзы әрдәг бакыстаис ахуыргәнәгәй. Гъемә афтәмәй Хъобаны баләууытән). Уыди мәм 40 скъоладзауы. Хицәй аеппәлыны хуызы ма фәуәәд, фәлә мә хъәуы цәрдҗытә бирә уарзтой.

*Мәхъиты Верә.
1917 азы ист къам.*

Скъоламә мәм-иу бауади. Схъәл, әнәрхъуыды ныхас дзы никуы сирвәэт, әдзуҳдәр — уәззау зондыл хәст, стәм хатт-иу баудити. Фәлә-иу хаттай исты хъәлдзәг хабәрттә дәр кодта. Йә юмор уыди цыргъзонд, ахадгә, худәг. Араәх-иу рахызти политикон аәмә философон темәтәм дәр. Әз уыдонәй дард уыдтән уыцы рәстәджы, фәлә йәм хъуистон цымыдсәй. Кодта Гегелы, Марксы «Капитал»-ы аәмә Дарвины чиныг «Происхождение видов путем их естественного отбора»-ы койтә. Фыщаг дунеон хәст күы райдыдта, уәд карзәй дзырдта йә ныхмә, адәм мингәйттәй кәй сәфынц, хәст әрмәстдәр бонджынтаң кәй у пайда, сә рәбынтаәм дзы дуне исбон кәй ивылы, әнусты фәлләйттә, әвәәджиауы хәзнатә доны къусы сәфт кәй кәненц, уыдаттыл рыст йә зәрдә.

1915 — 1916 азты араәхдәр цәуын райдыдта Дзәуджыхъәумә, стәй Хъобанмә, скъоламә-иу цыдәр диссаджы фанар әрбаҳаста. Әз-иу скъоладзаутән загътон, хъәуы цәрдҗытән фехъусын кәнүт, зәгъгә. Изәры-иу скъолайы кәрт адәмәй байдзаг, аәмә сын Алихан алыхуизон нывтә әвдиста уыцы фанары руаджы. (Әвәццәгән, ам ныхас цәуы диапроект-

Алиханы фыщаг хатт федтон 1914 азы Дәргъәвсы — зымәгон каникулты рәстәг. Зораты сауджыны хо Ханиффә къахыдарәс хуыйынмә дәсны уыд аәмә Хъобаны скъолайы дәр сабитән уыцы күист амыдта. Дәргъәвсы аәрфысым кодтам Зоратәм Хъазтизәр нын саәзтой. Фәндырәй цагъта Хуыдиаты чызг. Уалынмә фәзындысты Алихан аәмә се ‘рвадәлты ләппу Темырболат (Текко) дәр. Алиханыл уыди денджыз он флоты дарәс. Әшпәтеси фыщагдәр аәм цы раиртәстон, уйй — йә сыгъдәг, әнәхин цәститә, хъуыдыйзаст, сагъәсхүиз әңгас, бәрәг уыди: цәуылдәр мәт кәнен...

Дәргъәвсы уәвгәйә араәх цыди Дзәуджыхъәумә, йә фәндаг-иу ракодта Хъобаныл.

рыл. — Хъ. А.). Уыди дзы алы зайәгхәлттә, цәрәгойтә, адәм куыд равзәрдисты, цард куыд рәзыди, дин куыд апарахат, уыдәттә әвдисәг нывтә. Алы нывы тыххәй дәр бәстон дзырдта Алихан йәхәдәг. Уә цәстытыл ма ауайын кәнүт, хъәуы цәрджытә уыдәттәм куыд сцымыдис сты, уый. Әмә-иу ләппуйы әрцидмә әнхъәлмә кастысты, йә фенд сын уыди бәрәгбонау. Канд Хъобаны наә, фәлә әнәхъәен Дәргъәвс комы хъәуты дәр Алиханыл уыдисты афтә әнувыд, уарзой йә, йә ныхасмә хъуыстый зәрдиагәй, әууәндыйдисты йыл. Поэт дзырдта царды әнәраст хъуыдәгтыл, мәгуырдзинадәй куыд фервәзән ис, ахуырмә, рухсмә, культурон әхсәнадмә куыд раҳизын хъәуы, уыдәтты тыххәй. Дәргъәвс әмә Санибагомы ахуыргәнджыты фәндәй алы аз дәр фыщәгәм майы әфцәгыл арәзтой бәрәгбәттә, маевкәтә сә хуыдтой. Үәлдай әнувыддәрәй дзы архайдтой дәргъәвсат ахуыргәнджытә Тотраты Гаврил әмә йә бинойнаг. Иу ахәм маевкәйи фәстә изәрәй Дәргъәвс скъолайы равдыстый Алиханы пьесә «Үрс сынтытә». Спектаклән режиссер автор йәхәдәг уыд, сәйраг ролы дәр йәхәдәг хъазыди, уәдә декорацитә дәр йәхәдәг самал кодта скъоладзауты әххуысәй.

1916 азы Алиханы фәдил зилын байдытой хъәуыхицау әмә йә хъузәттә, дзырд ыл хастой хицәуттәм, архайдтой, цәмәй йә хәсты цәхәрмә арвитой әмә дзы фервәзой. Фәлә хъәубәсты фәрнджындәр адәм йә фарс уыдисты әмә-иу йә сәрыл сдзырдтой.

Уыцы аз сентябрь мән Хъобанәй Хуымәлләгмә раивтой. Арәх-иу сәфтидтән горәтмә, фәлә Алиханыл стәм хатт әмбәлдтән — революцион куыстыл хәст уыд әмә әппын-әдзүх дәр хъәутыл зылд, адәмы агитаци кодта большевикты хъуыдатыл. Хъуыды ма кәнын: февралы революци куы фәуәлахиз, уәд не скъолайы колективи цинән кәрон нал уыди. Абон дәр ма мә зәрдил ләууынц наә хуыздәр ахуыргәнджытәй иуы — Дзахсораты Дзимуркайы — ныхәстә: «Сә цәрәнбон бирә кусәг адәмән! 300 азы не рагыл чи фәбадт, уыцы Романовты династийән хорз фесты!»

Иуахәмы мәм Алихан телефонәй Хуымәлләгмә фәдзырда әмә мын загъта, әвәстиатәй, дам, дард ранмә цәуын әмә цыма тагъд наә раздәхдзынән. Цыдәр тыхстхуыз уыди, йә хъәләсәй йә базыдтон. Әз ын хъазгәйә афтә, дендҗызон капитаны цин наә райсгәйә-иу Ирыстонмә мауал ссу. Уый

Алихан, Тамбиаты Хадзымурат
және Токаты Темырболат (Текко).
1916 азы 4 марта иш къам. Баку.

Алихан (рахизырдыгәй),
және Къутәрты Сабан.

Токаты Алихан
әмә Темырболат
(Текко).

Астәүәй бады
Алихан. Ләүуынц:
Къутәрты Сабан (га-
лиуырдыгәй) әмә То-
каты Темырболат
(Текко).

зәрдигәй ныххудт әмәе мын загъта, фидарәй, дам, дын дзырда дәттын, дә фәдзәхст кәй сәххәст кәндзынән, уый тыххәй. Уыл хәрзбон загътам кәрәдзийән. Уый фәстәй йә бирә рәстәг нал федтон. Фәстәдәр мын Токаты Алихан күйд радзырда, афтәмәй Алихан уыди Ригәйе.

1918 азы январы Мәздәджы йә күист райдырда Терчы бәстәйи адәмты I съезд. Февралы та Пятигорски байтом II съезд. Уым Алиханы равзәрстой Адәмон Советмә. Раст уыцы бонты фембәлдистәм йемә. Радзырда мын, Горькиймә күйд баңыд, уый тыххәй. Диссаджы хуымәтәг әмәе парахат зәрдәйи хицау әй хуыдта. Тынг ләмбынәг, дам, мәм хъуыста, бамбәрста мын мәе сагъестә, мәе удхәрттә, мәе хъуыдтә царды тыххәй әмәе, дам, мын хорз уынаффәтә бакодта, ныфс мәе бауагъта, загъта мын, Җәмәй поэзийил мәе зәрдә ма сивон, кусон удуәлдайә, әвәллайгәйә.

Алиханимә ма сәмбәлдистәм 1920 азы. Кәцы мәй, уый нал хъуыды кәнүн, уалдзәджы кәрон уыд, әнхъәлдән. Епархиалон училищей хәдзары ахуыргәндҗытән сарәзтой конференци. Уырдәм мәм әрбаңыд. Йә уәлә — фәныкхуыз цухъхъя. Парчы иуцасдәр абадтыстәм. Алихан наәфәразгә уыд, йә температурә уәләмә схызти. Загъта, мәе бинонтә, дам, тифәй сәйынц, хостә сын райстон әмәе хохмә Җәуын. Әз әй урәдтон, уыцы хуызәнәй, зәгъын, күйд Җәуыс, рынчындоны дәхи фененин кән, әрхуисс дзы, әмәе дәм дохтыртә фәкәсой. Әз, зәгъын, дә уәлхъус уыдзынән иудадзыг. Уый мын афтә, мәе бинонтә, дам, рынчын, әз та мәхи уды кой кәнон?

Уый уыди наә фәстаг фембәлд. Алиханы марды хабар мын мәе зәрдәйи уидәгтә сәнкъуысын кодта. Дыгууиссәдз боны мәе сәрәй мәе сай сәрбәттән нал системон. Сай Җәмән дардтон, уый мәхи йеддәмәе ничи зыдта, ай-гъай.

ЦӘЛЛАГТЫ Тәтәрхъян

УЫЦЫ ЗМӘСТ АЗТЫ

1918 азы майы әз ссыдтән Петроградәй әмәе күистон бынәтты ног хицәуттә равзарыны фәдым комитеты инструкторәй. Ирыстоны ма уыцы хъуыддагыл хәст уыдисты Байаты Чермен, Гибизты Дебола, Гоститы Андрей, Токаты Алихан, Гуыбиаты Гуыба әмәе бирә әндәртә. Нә сәйраг хәс —

адәмъ ‘хсән агитацион күист кәнин, партион чыртә аразын.

1919 азы январы Дзәуджыхъәумә Деникины әфсәдтә бирсын күи райдытой, уәд мах уыдыстәм горәты, әмә нын әddәмә рацәуыны фадат нал уыди. Баххусыс нын кодтой нә мәххъәлон әмбәлтә Зязиков, Гойтов әмә Горчханов – фәндагамонджытә нын радтой, әмә Мәххъәлыуылты хъепсурты хәехтәм абалц кодтам. Дзәвгар уыдыстәм. Хъуыды ма дзы кәнин Хъаләгаты Мишайы, Уыртаты Хуысинәйы, Тогъойты Данелы, Созәты Тарасы, Цәголты Георгий, Токаты Алиханы, Гибизты Деболайы, Хъуыбадты ләппүй. Хъепсурты хәехты дыууә дихы фестәм. Кала-чырдәм аңызысты Гоститы Андрей, Гибизты Дебола, Хъуыбадты ләппү аәмә иннәтә. Дыккаг къорд – Хъаләгаты Миша, Токаты Алихан, Уыртаты Хуысинә, Тогъойты Данел, Созәты Тарас, Цәголты Георги әмә әз – Арвыкомыл Цымимә әрхызытыстәм, уырдыгәй та Санабайы рәзты Дәргъәвсмә әмә Джимарамә. Джимарайы Цәголты Георги тифәй фәрүнчын. Данел әмә Тарас Дыгургоммә аңызысты, Георгий та Дзанәгаты Сандро Чырыстонхъәумә аласта. Комы ма чи баззад, уыдон сарәзтой сүсәгкуыстәнәг организаци, сәрдарәй йын равзәрстой Хъаләгаты Мишайы, хәдивәгәй та – Токаты Алиханы. Иннаә кәмттимә әмә хъәутимә нәхи сбастам. Дәргъәвсы ком уыд Алиханы бар, Санабагом – Кокутаты Гуыздәйы, Хъобан – Дзампраты Симоны, Джызәл та мә бәрны бакодтой.

Әз цардән Алихантәм, фәлә-иу урсытәй тәссаг күи уыд, уәд-иу нәхи айстам хохы цъассытәм, ләгәттәм, фый-йәутти уәтәртәм. Алиханимә тынг балымән стәм. Токатәм фәдән иу мәйи бәрц. Зымәджы уазәлтты-иу баргъәвстән уазал уаты. Алихан мә-иу хәдзармә бахуында мәхи ахъарм кәнинмә, фәлә дзы фәздәгәй суләфән нә уыди, мә цәссыг-иу акалди. Ноджы хәдзары хистәр Темырболат Алиханимә загъд кодта йә революцион күисты тыххәй, әмә йын мә уынд дәр әхсизгон кәңәй уыдаид! Бинонтәй нәм әппәтәй хуыздәр цәстәй каст Алиханы хо Лизә. Уый нәм-иу фәкасти хәри-нагәй дәр, уәдә нын-иу нә дзаумәттә дәр ахсадта әнә-зивәгәй. Абон дәр дзы стыр бузныг дән.

Алихан әрдзәй стыр зонды хицау уыди, хәларзәрдә, хәдәфсарм, әгъдауджын, хиуылхәңгә, җәвиттон, әңгәт уәздан. Чингуытә дәр бирә бакаст, уәлдайдәр политикон темәтүл. Дзырдата мын Марксы, Ленины, Чернышевский, декабристты

тыххәй. *Әз* ам хъусгә бәргә кодтоң, фәлә йә ныхәстәй мә сәрмә ницы уыйбәрц хызт – әвәецәгән, мә уазал амә стонг хурхәй кәй мардтой, тынгдәр уый тыххәй. Алихан мын ноджы загъта, Петербурджы аивәдты академиый кәй ахуыр кодта, уый.

Йә фыстыға дәр мын кәсінмә ләвәрдта. Мә зәрдым мәләүү: йә тетрәйтән уыди сау коленкорәй цъәрттә. Иу рәстәдҗы фәбонтә кодта. *Әз* кәртмә раңытән, хурварс сбадтән амә йын бакастән йә пьесә «Үрс сынтыттә». Мә зәрдәм мә тынг фәңцид.

Алихан бакастәй уыди рәсугъд, хәрзконд, йә фәлмән уәздан ныхасәй-иу уайтагъд ләдҗы зәрдә балхәдта. Иронай дәр амә уырыссагау дәр дзырдта аив, литературун әвзагыл.

Иу изәр мәм Джызәләй саргы бәхыл әрбаңыди на сыхаг амә мын фехъусын кодта: дә фыд мәләттү къахыл ләууы амә дә агуры. Алихан мын загъта, иунәгәй, дам, дын уадзән най, тәссаг у, аэз, дам, демә аңаудынән. Сразы дән йә фәндүл. Джызәлмә әрбахәңцә стәм әхсәвү дәс сахатыл. Мә фыд уыди уәззау уавәры, йәхи не 'мбәрста, сәнттә цагъта. *Әз* Томайты дохтырмә азгъордтон (йә мыггаг Муратандов уыди, фәлә йә мад Томайты Госәдайы мыггаг хаста амә Джызәлү йә мадыфсымәрмә царди). Рынчыны федта амә загъта: йә низ – тиф, нал фервәздзән, ам мәм хосы мыггагәй ницы ис. Уыцы 'хсәв 11 сахатыл мә фыд амарди. Хъумәй йә банигәдтаиккөй дыккаг бон. Алихан мын афтә, ахсәв, дам, нын рәстәт ис амә не 'мпартионты әрбамбырд кәнәм Мамсыраты Мәңгүлхөй хәдзары...

Әмбырды уыдышты Джызәлү сүсәткуыстгәнәг парторганизаций уәнгтә иууылдәр: Мәңгүлхөй йәхәдәг, Гүйдиаты Вано, Доттоты Бимболат, Отараты Дзабо амә аэз. Мамсыраты Саханджери дәр разынди Джызәлү – тифәй рынчыны фәстә ам амбәхсти урсыттәй.

Алихан цыбырай загъта Дағрғәвсү комы партизанты куысты тыххәй, дзырдта, деникинонтән, дам, зәхкүсдҗытә сә хъәддаг митә куы федтой, уәд сә бинтондәр сә удхәссәг уынын райдытой, фәлә, дам, сә ноджы тынгдәр агитаци кәнүн хъәуы, дзырдта, Сырх Әфсад, дам, Уәрәсейы сәйрагдәр горәттә байста амә йә тагъд ардәм дәр хъәуы.

Саханджери фәстинон уыдис, йәхи хорз на хатыдта, фәлә уәддәр загъта цалдәр ныхасы. Центр Уәрәсейы Хүссар хайән сәрмагонд комиссар снысан кодта, Фәскавказәй дәр нын ах-

хуысгәндҗытә фәуылдзән, әмә тагъд рәстәджы урсыты фәсурдзыстәм. Къәрцхъус әмә цырдзаст уәвын хъәуы, кәрәдзи хъахъхъәнүт. Ныртәккә Джызәлы сты инәлар Рощупкин әмә булкъон Бигъайы-фырт. Фәсивәды сайынц урс әфсадмә, фәлә сә сидтмә ници цәуы. Хъуамә арәхстдҗынәй кусәм әрыгәттимә. Джызәйләгтә Голиаты булкъонмә тынг хъусынц, фәлә цыма фәстаг рәстәджы уый дәр әрәмбәрста, Бархион әфсад адәмән хорзай кәй ницы хәссы, уый: стигъынц, марынц әнааххос адәмы деникинонтә. Центрмә ацыди нә минәвар әмбал Киров – хъуамә банныхас кәна хицауадимә, әмә нәм хәцәнгарзәй фәкәсдзысты. Саханджери уыцы ныхастә куы кодта, раст уыңы рәстәг хәдзармә әцәгәлон чидәр әрбацыд, әмә не ‘мбырд ууыл ахицән – фәптих стәм...

О, хәдәгай, Алиханимә ма иу хъуыддаджы архайдтам. Олгинскәйәгтә сә хъәуы комендант Гусинскийыл хъаст ныфтыстой, нә бәхтә нын әнәзакъонәй аиста әмә сә 11-әм әфсадән радта, зәгъиг. Кавказы фронты Революцион-хәстон советы уынаффәмә гәстә араэл әрциди сәрмагонд къамис — Алихан әмә дзы әз дәр уыдыстәм. Фәфарстам хъәуы цәрдҗыты, сбәльвирад кодтам алцидәр әмә әрцидыстәм ахәм хатдзәгмә: Гусинский гуымиры рәдыйд әруагъта, бафхәрдта мәгуыр адәмы, әмә йә куыстәй ац-жүәд. Революцион-хәстон совет нә фәндиң сразы. Бәхтәй иу фесәфт, иннае 99 ләвәрд әрцидысты сә хицәуттән.

1975 аз

БӘДОАТЫ Леза

«ЙӘ УДӘН ЦАРД НӘ ФЕНЫН КӘНДЗӘН...»

Бакуы мах цардыстәм вагзалмә хәстәг, «Урс горәт» кәй хуыдтой, уым. Алиханән та йе скъола уыди Балаханыйы — «Сау горәты». Гъемә нәм-иу арәх әрбауад йе ’мбәлттимә. Асәй уыди рәстәмбис, саухил, сауцәст, хәрзконд. Денджызон флоты дарәс ыл хорз фидыдта. Чызджытә-иу йә фәстә кәсгәйә бazzадысты. Иу хатт горәты уынгты фәцәйцидыстәм. Әртә әрыгон чызджы ныл амбәлди. Сә цәститә ныщавтой Алиханы. Нә рәстү куы ныйивгъуыдтой, уәд ма дзы ма хъустыл иуы хъәләс ауади: «Дәлә уә цыдәр ахауди». Разылдыстәм, фәлә нә фәстә ницы федтам. Алихан чызджытәм фәкаст әмә баҳудти, фәлә мәнәй әфсәрмы кәнгәйә, ницы

сдзырдта. Бамбәрстон хабар: ләппу чызджыты зәрдәмә фәңгид, әмә ма сәм иу каст күни ракодтаид, уый сә фәндыди.

Нәхи хәдзары фәңдарди бирә рәстәг. Фәтәгенең цырагъиу әнафонтәм фәссыгъта, цыдаертә фыста, хүйссын мә-иу нә уагъта. Бебола (Темырболат. – Хъ. А.) йәм-иу загъд кодта, уыци өлесәтә-йедтә дә цәмән хъәуынц, дә уды кой кән, әндәр, зәгъгә. Нә кәрты чи царди, уыдон-иу гитарәйә цагътой. Алихан зарынмә, кафынмә тынг дәсны уыди, музыкә бирә уарзта, йәхәдәг дәр цагъта гитарәйә. Хъәлдәг, әмгарджын ләппуиы адәм дәр күйиннә уарзтайккой!

Нә ләппу күни райгуырда, уәд Бесләнүхъәумә ныффыста, цъәх сәенүкк, дам, баңагурут кусартән. Уыдон дәр әңгәг агурын байдытой. Алихан та сә хъазгә кодта. Дзгойты Хъуыбадымә хәрзәггүрәггаг фәңис, әмә йын уый туман радта.

Күтәрты Сабан ус күни ракуырдата, уәд нә Алихан бәхтыл аласта Холыстмә.

Бакуйә күни ралыгъистәм, уәд әрцардыстәм Бесләнүхъәуы. Ардәм дәр нәм-иу арәх әруад Алихан, кәм иунәгәй, кәм та йе 'мгәртимә. Амы сыйбәстә дәр ыл әнувиыд уыдисты. Зәронд ләттә йыл-иу әрәмбырд сты, әмә син алы хабәрттә кодта.

Революци күни 'рцыди, бәстә күни сыймәсти, уәд ма йә фәстаг хатт федтон. Хъусджын дзабырты наем әрцыдисты цыппарәй: Беккуызартәй иу дохтыр, йә ном мә ферох, Алихан йәхәдәг, стәй ма семә дыууә 'мбалы, иу дзы — къуыдайраг. Зәронд цухъхъята сыл. Иууылдәр – әфхәрдхуыз, бәрәг уыди, бирә зынтә кәй бавзәрстой, уый. Нә фадат күйд амыдта уыци тыхст рәстәджы, афтә сә суазәг кодтам.

Бебола-иу арәх загъта: «Йә уән цард нә фененин кәндзән Алихан, әмә афтәмәй цы уыдзән?» Әмә әңгәдәр афтә рауад йә хабар, мәгүүр.

1972

ТОКИАН-ФИДАРАТЫ Мария

МЕ 'ФСЫМӘРЫ ТЫХХӘЙ

Дәргъәвсы цыппарқъласон скъола наема уыди. Нә мады әмхәрәфырт наем уазәгуаты әрбаңыд әмә, Алиханмә күни 'ркаст, уәд ын фәтәригъәд кодта әмә йә раласта Санибамә.

Ламардойнаг, Дзуццатәй Асәге, зәгъгә, уый уым ахуыр-гәнәгәй күиста әмәй йәйстә скъоламә. Алихан каст фәәци цыппәрәм кълас. Дардәр та йын ницы фәндаг уыди. Бирәй йын хъуыд әхца. Нә мадән йәхәттән каста. Уый ауәй кодтой. Дыуудаң сомы аргъ кәлмәрзән ма аст абазийы райста. Уыдан цы фаг уыдысты? Цыдәр әхцайы муртә ма са-мал кодтой әмәй ләппүйи горәтмә арвыстой. Уым иуцасдәр фәәци, гимназы кости. Уәдмә Темырболат — нә фыд Инусы әфсымәры ләппу — әрбаңыди Бакуйә, әмәй йәхәттән каста. Алихан дендҗыizon скъоламә баңыд. Уым бәлшәвич-чытимә сәмдзәхдон. Иуахәмь Темырболат Бакуйә нахимә фыстәг әрбарвыста, Алихан, дам, цыдәр бәлшәвиччытимә йәхи сбаста. Нә мад Дзго уыңы фыстәг күиста, уәд әй хъәуыхицау Хәдзарәгаты Ханджеримә бахаста, бакәс мын әй, зәгъгә. Ханджери бакости фыстәг әмәй Дзгойән загъта: «Хорз сахуыр кодта дә фырт – дәләе дын басякк сси. Темыр-болаты фәлләйттә дәр ма доныкъусы сәфт фәкодтой...» Мад күиннә нырдиаг кодтаид! Әрбахаста фыстәг катаигәнгә әмәй йәхәттән каста Тамбиаты Алмахситмә. Уый растдәр ләг уыд әмәй, фыстәг күиста бахаста, уәд Дзгойән бамбарын кодта, бәлшәвиччытә чи сты, уый. Мадән, мәгуыр, йәхәттән каста, фәләе ләппүмә уайдзәфы ныхәстә арвыста. Уый фәстә Алиханәй ног фыстәг райстам. Уыди дзы къам. Тынг әнкъард уыд – әвәццәгән, әм «басяччыты» хабар чидәр ныффиста.

Уыңы аз нахимә әрбаңыди. Стәй афтыди Петербургмә. Хъәнийы дәр күиста ахуыр-гәнәгәй. Иу афәзды бәрц дзы акуиста. Сәрды каникулты-иу ахуыр кодта хъәуы фәсивәдү. Хъобанәй дәр әм цыдысты – уыди дзы Хъаныхъуваты Болайы чызг Гагуа, Фриатәй Лизә, Бекмәрзатәй Дунетхан әмәй Сырми. Уыдан иууылдәр фесты цыппәрәм къластә, әмәй сә Алихан ахуыр кодта.

Хәст күиста ахуыр-гәнәгәй, уәд хохмә дәр әрбарвыстой сидты гәххәттүтә. Әмәе хъәуыхицау Хәдзарәгаты Ханджери фәсивәдү акодта горәтмә фистәгәй – бәгъәввадәй. Алихан Байаты Гаппомә бахъаст кодта, әмәй Гаппо Ханджерийы тынг бафхәрдта, уәрдәттә күиста ахуыр-гәнәгәй, фистәгәй цәмән фәцәүүн кодтай, зәгъгә. Ләппутимә уыди Дзуццаты Хъанцау, Ханджерийы каистимә – Цъәхилтимә – чи фәтүджджын, ахәм. Ханджери йәхәттән каста, ды, дам, дәр мад әмәй дәр фыдән иунәг

дә әмәе дын хатыр у әфсадмә цәуынәй. Хъәуыхицау, әвәццәгән, йәе қаистимә ныхасонд уыд, ома Хъанцауы әфсадмә күң акәной, уәд уә туджджын ирвәзы, зәгъгә. Уыцы фәззәг Хъанцауы амардтой. Алихан Ханджеримә тынг смәсты әмәе ныфғыста әмдзәвгә «Хәрәг – хъәуыхицау».

Ныр дәр ма дис фәкәнин, Алихан 1914 азы маевкә күң арәста, уәд дың цы бирә адәм әрәмбырд, ууыл. Уыдысты дың Хъобан, Джызәл, Хъәни, Саниба, Тменыхъәу, уазджытә Күрттаты комәй. Сылгоймагәй, нәлгоймагәй, стырәй, чысыләй – зивәг күннә фәкодтой! Әфәтүл базмәләнтә нал уыд, адәм бәстәе әмбәрзтой, дидинджытә нал зындысты, фәләе адәм афтәе цәххәр калдтой. Къахылдзог цыдәриддәр уыди – цыппараздзыдәй уәләмәе иууылдәр әрбаңыдысты, хъазыдысты, кағыдысты, митинг сарәсттой. Әмбалты Хъауырбет та абырағ уыд әмәе әргомәй нае уәндыди, фәләе иувәрсты әрбаңыд әмәе уартә рәбынәй ие 'мбал-абырдҗытимә хицәнәй хъазт сарәсттой, гәрәхтәе кодтой. Хъауырбет Алиханән дәр бирә әххүистә фәци... Изәрәй Дәргъавсы равдыстой Алиханы пьесә «Урс сыйнтытә». Хъазыдысты дың хъәуы фәссивәд, Хабәтү Мамсыр, Токаты Текко, нәхи Асәх, стәй Хъобаны ләппутәй бирәтә. Мәхъиты Верә Хъобаны ахуыргәнәгәй күиста, хъазыди Милуаны ролы. Цәлышкката Ксения, Джимарайы ахуыргәнәг, уый дәр хъазыди спектаклы. Гаппо та баххуыс кодта декорацитәй, Алихан сәе бегарайы уәрдөнәй әрбаласта горәтәй. Спектаклән режиссер дәр йәхәдәг уыди. Канд «Урс сыйнтытә» нае равдыстой уыцы изәр. Уырыссаг аргъяу «Братец Иванушка и сестренка Алешка»-мәе гәсгә дәр Алихан сарәста инсценировкә. Әз дың хъазыдтән сидзәр чызг Алешкәй ролы.

Хъәуы ләппутәй бирәтә фәзмыйтой Алиханы революцион хъуыддәгты, әмәе нәм-иу сәе бинонтә смәсты сты, нае кәстәртәй нын басяччытә скодта, зәгъгә. Кәцы аз уыд, уый нал хъуыды кәнин, фәләе, әвәццәгән, урсытә Ирыистонмә күң 'рбаңыдысты, уыцы рәстәг әрцыд ацы хабар. Цавәрдәр ўнаккәгты къорд, күң барасыг сты, уәд сферәнд кодтой Алиханы амарын. Тәккә бәрәгбонты заман уыд. Иу дәсәй әрцыдысты. Хъәуы астәумә күң әрхәццә сты, уәд сәм Хуыгистаты Ахметка рауади. Хъуыддаг әмбәрста әмәе сәе фәүрәдтә:

«Фәләуут-ма, бәрәгбон күң у, уәд кәдәм цаут, фәйнә базазут». Бәгәны сын рахаста, йәхәдәгәр кәйдәр арвыста Алиханмә. Алихан та уыңы рәстәг касти Чызджыты хохы бынмә, Тогойы ләгәт, зәгъгә, уырдыгәй. Уәләсүхы Мықагъатәм уыди стыр күвәд. Сәе ләппү кәмдәр Уәрәсей әртә азы лакейә фәхәфта әмә кәй ссыд, уый фәәдил. Адәм хъазыдысты, кафыдысты. Гәемә уырдаә дәр фәхабарчындис, ома, кәд уым ис Алихан. Адәм рагуылф кодтой махырдаәм. Мах дәр фәудаист стәм, цы ‘рцыди, зәгъгә. Уәдмә, Алиханы марынмә чи ссыд, уыдон әddәг-мидәг ауадысты әмә кәрәдзи амардтой. Цъәхилты Хаджумар амардта Дзампаты Ногибы, Ногибы әрвад Күрдзигус та – Хаджумары... Уый фәстә нә туджджынта азымдышын кодтой, нә ләппутә Токаты аххосәй бабын сты, зәгъгә.

Ригәйи сәмбәлди Токаты Дзибаимә. Уырдыгәй күң цыдысты, уәд сын, әвәеццәгән, семә хәцәнгәрзә хәссән нә уыд әмә сә уым ныуугътой. Ардаәм күң схәццә сты, уәд горәты чыхауызмә баңыдысты, әмә сын уым Гуккатәй иу ләг радта топпытә. Ригәйи хәсты дәр уыд, уый нәхимә не схъәр кодта.

Урсытә горәтмә күң бабырстой, уәд Алихан кәйдәртимә Арвыкомыл алғыди. Бәлтайы уәле күң фесты, уәд сын амбәлди, кәй сбәгънәг кодтой, ахәм бәлшәвиччытә. Абыраәг Жәмбалты Хъауырбет уыңы рәстәг хъәды фәцәйцид әмә Алиханы федта. Йә бәх базмәлын кодта әмә Дәргъәвсы баләууыди. Нә мад әнкъардәй бадтис, әмә йәм Хъауырбет кәйдәр әрбарьиста: «Уәртә ма Дзгойән зәгъ, дә хәрзәттүрәггаг мән, Алихан Арвыкомыл әрбаңауы, дзәбәх у». Мады нә бауырныдта, Җәйтүннәткүн айырмашылыкты Тогъойты Данел, Цәголты Георги, Созайты Тарас әмә Авдаким (йә мыггаг мә ферох, әнхъәлдән, хъәдгәройнаг уыд). Уый фәрүинчын әмә йә Уыртаты Хүисинәйи хәдзармә сластой – кәйдәр фәсарц әй авәрдта Алихан. Бадзуаты Саламджери ма йә дыккаг бон йә хәдзармә бәргә ныххәццә кодта, фәлә, мәгүир, уым амард. Данелитә аңыдысты, әмә сә Ламардоны цур әрцахстой. Сәе къухтәм сын белтә радтой, уәхицән ингәнтә скъахут, зәгъгә. Дзуццаты Алыксандр та афицер уыди – Голиаты булкъоны отрядәй. Уый әхсәвигон фәцәйцид әмә сә байяфта. Гәемә

схъэртә кодта әнаккәгтыл: «Цы ми кәнүт, цәй тыххәй сын къахын кәнүт дзыхъытә? Адон маринаг куы уаиккой, уәд әз афицер куы дән, уәд сә әз нә амарин! Тагъд сә суәгъд кәнүт!» Фыдгәндҗытә разындысты ламардоинәгтә, кәddәр Алиханы марынмә чи хъавыд, уыдон. Алыксандр фервәзын кодта Данелиты. Алиханән дәр бирә әххуистә фәсис. Голиаты Вано йын бабар кодта, Токайы-фырты әрцахс әмәй йә горәтмә әрбалаң, зәгъгә. Әрбацыди нәем Алихан әм ракаст. Уәд ын Алыксандр афтә: «Әз дәм ахсынмә әрбацытән, уый нә зоныс? Тагъд мәе фәсарц сбад әмәй цом!» Хъазгә кодта. Голийы-фыртән та загъта: «Алихан сәхимә нәй».

Иу әхсәв та уәртә Къәхтысәрмә хәстәг Туджджыны Ләгәтү баззад Алихан. Исчи мәе куы базона, зәгъгә, уым бахсәвиут кодта. Хъауызәд кәм ис, уыңы ран. Базыраты Бекызәмә бацыдаид, фәлә әнафоны куы фәтәрсой, зәгъгә, сәм нә бацыд. Әмәе дыккаг бон ныифғыста әмдзәвгә «Әз федтон зәд».

Әртә къуырийы тифәй фәсәйыны фәстә нә мад амард. Алиханы кәстәр әфсымәр Гадәкк фәрынчын. Әз мәхәдәг дәр әруатон дән. Алиханы хүйссән уыди рәбынәй. Мәнән ме ‘гром – рудзындҗырдәм. Иу рәстәг нәем фәзынди нә мадырвадәлтәй иу ләг – Базыраты Хъадзыбечыр, Хадыхъаты куыройы әххуырстәй куыста. Уый размә дәр ма Дәргъәвсү дыууә къуырийы бәрц фәци. Махмә дәр, стәй йә фыдыхомә дәр. О, әмәе уыңырынчынта куы уыдыстәм, уәд нәем әрбацыди. Раст Уациллайы бонтә уыдысты. Адәм кувәндәттәй здәхтысты Хъобанмә әмәе әндәр рәттәм. Гъемә нә хәстәджыты ус дәр махыл йә фәнданг ракодта. Йә хотә дәр – йемә. Алихан сын-иу загъта, аңаут, аңы низ хәңгә кәнү, әмәе дзы уәхи хъахъхъәнүт, зәгъгә. Абадтысты иуцасдәр, стәй фәраст сты. Уалынмә нәем әрбацыди бәрзондгомау сырх҆цъар ләг. Урс цухъхъа йыл. Хъахъхъәдүйраг дән, загъта, йәхи цыма Белеккатәй хүйдта. Уәе бол хорз, загъта, афәрститә кодта хабәртәй, стәй Алиханән афтә: «Әххуырст мәем уыди әмәе мын мә фыстәй дыууадәс фесәфта. Гъемә дә афәрсинаг уыдтән, цы йын бакәноң, уымай». Алихан ын дзуапп радта: «Кәд мәгүүр ләг у, уәд ын цы кәнис? Фесәфтысты, әмәе ма сын ныр цы чындауа, мәгүүр ләгәй цы ратондзынә?» Ноджы ма ахәм хабар ракодта уыңы ләг: «Дысон та урсытә

әрбабырстой әмәе горәтән йә фаллаг әмбис байстой. Иннәе әмбис дәр уыдомә хъәуы». Алихан йәхи фәтар кодта, әмәе дзы ныхас ницы схауди, фәлә үыцы тыхстхуызәй иуцасдәр хуыссыди. Уазәг сыйстад әмәе раңыд. Уациллайы бон дыңдәджы вәйи. Цыппәрәмы та адәм дзуармә фәңдәуынц. Низдҗынта, зондщухта, әвзәргәндҗытә әмәе әндәрты акәнынц Гуддаты кувәндөнмә. Үыцы ләг нәм раст цыппәрәмы уыд. Адәм иууылдаәр кувымдә аңыдысты. Мах иунәгәй бazzадыстәм уаты. Иннәе уаты та Гадәкк катай кәнни. Йә фыртыхстәй йәхидән исты куы кәна, зәгъгә, ийин Алихан йә топп мах уатмә рахәссын кодта, әмәе йә мә дәлфәйтәм рудзындҗы цур әрәвәрдтой. Уый размә Кокуатәй иу ләппу йәхи амардта. Алиханән йәхи топп дәр уым къуләнцой ләууыди. Дыууә рудзындҗы астәу уыди дуар. Адәм афтә дзыратой, тифайрынчыныл, дам, әстдәс боны куы раңауя, уәд ын тас нал у. Алихан куы фәрнычын, ууыл раст цыппәрәмы әстдәс боны сәххәст. Әксәвү мәхәдәг дәр тынг тыхст уыдтән, мәхи дәр дзәбәх не ‘мбәрстон. Мә сәр дәр мын алвыдтой, ахәм уавәры, дам, исты хиләг куы фәуа мыййаг. Бон цъәхтә кодта, афтә дыууә гуыппы куыд байу сты, уый ма бамбәрстон. Фәздәтәй хәдзар нал зынд, гуыппытәй дәр фәтарстән, әмәе мәм мә зәрдә афтә сәзүрдта, цыма нә хәдзар ныккалди. Мә тәвдәй ма иу хъәр ныккодтон: «Алихан, афтә куы дзырдтай, хъаймәт нә уыдзән, әмәе мәнәе куы сәфәм!» (Хъаймәт нә уыдзәни, зәгъгә, кәддәр цыдәр чи-ныдҗы каст, әмәе уый мә зәрдил әрбаләууыди). Дыууә гуыппәй иу гәрах уыд, иннәе та, әвәңдәгән, пъолыл топп куыд әрхаяуд, уый. Стәй мәм иуафон афтә фәкасти, цыма мыл чидәр тәвд дон бакалдта. Мә былыл цәхдҗын әртакы ад раиртәстон әмәе ахъуыды кодтон, цымәе, зәгъын, цәхдҗын дон цәмән у. Фәстәдәр адәмь дзолгъо-молгъо әмбәрстон, фәлә цы ‘рцид, уымән ницы зыдтон. Алихан фәмард, уый мә фәсон-әрхәдҗы дәр нә уыд. Иуафон айхъуыстон Хәдзарәгаты Ханджерийи хъәлләс: «Уәртә ийн йәхи фыстытә рахәссүт, әндәр ын къазолни чингүйтә цәмән әвәрут үемә?» Үыцы ныхәстә фехъусгәйә ахъуыды кодтон, әвәңдәгән, зәгъын, Алиханы әрцахстой. Уәд дзы, чи зоны, цыдәр къухфыстытә систой, әмәе цы фесты, уый абон дәр нә зонын. Әртыккаг бон та Гадәкк амарди, фәлә әз уый дәр нә базыдтон. Уәд,

æвæццæгæн, мæ тækкæ тыхстæй уыдтæн. Дыууæ къуырийы фæстæ сдзæбæх дæн, æмæ мын хабæрттæ ракодтой. Уæл-мæрдтæм ссыдтæн æмæ æфсымæртæн сæ ингæнтæ федтон фæрсæй-фæрстæм. Кæуынæй мæ тыппыртæ суагътон... Уæдæй абонмæ мæ зæрдæ, мæнæ әндон дур куыд уа, афтæ ныцци мастæй.

Цæмæндæр уыцы Хадзыбечырыл гуырысхо кæнын. Куы нæм уыд, уыцы бонæй фæстæмæ цы фæци — æппындæр йæ цæсгом нал равдыста. Ардæм, горæтмæ, куы рафттыдтæн, уæд уый дæр ам царди. Дис кодтон, Хадзыбечыр, зæгъын, йæхи нæ мадырвад куы хуыдта, уæд нæм куыд никуыул æрбацыд. Йæ ус Дунессæйы ийин куы фенын, уæд Хадзыбечырыл цы ‘рçыд, йæхи цæуылнæуал æвдисы? æмæ мын уæд нæ мадырвадæлтæй иу ус радзырдта, Хадзыбечыр, дам, афтæ зæгъы: æз уыцы лæппуйы тæригъæд куынæ федтайн — мæ зæрдæ, дам, нал комы Мариямæ бацæуын... Исты аххосджын уыд, æвæццæгæн. Гуырысхо иыл кæнын. Иннае уазæт чи уыд, уый дæр нал сбæрæг, Белек-катæй дæн, загъта, фæлæ æцæгтæ дзырдта æви нæ — Хуыцау йæ зонæг...

Нæ хъæуы ахæм адæм дæр уыдис, Уæрæсемæ-иу æхца куынмæ чи ацыд. æртыгай-цыппæргай азтæ-иу фесты уым, стæй-иу сыздæхтысты хæрзарæстæй. Хъазтмæ-иу куы бацыдысты, уæд сыл-иу дистæ кодтой, адон, дам, уæрæседзаутæ сты. Гъемæ сын сæ чызджыты дæр æхсызгонæй лæвæрдтой, цæмæй зыдтой, кæмдæр цырыхъсæрфджытæ-йедтæй кæй куыстой, лакейтæ кæй уыдисты. æрдæгуурыссагау дзырдтой. Алихан дзы йæ пьесæйы иуы равдыста — Хъазуат йæ ном.

Арах кодта нывтæ дæр. Бакуы куы уыд, уæд æрбарвыста Лæгтæдзуары ныв, калм куыд мардта, уий. Дзыцца схæсс, дам, æй Гудцаты кувæндонмæ, æмæ йæ уым сæвæрой. Сæвæрдтой йæ кувændonы, йæ кæрæттыл ын лентытæ бакодтой æмæ ийин куывтой. Нæ къултæ-иу сæ тækкæ дзаг уыдисты йæ конд нывтæй. Кодта сæ гæххæттыл. æфсиртæ, халамæрзæнтæ-йедтæ. Ноджы хæхты нывтæ, куыд-иу ссывтам, мæкъуылтæ-иу куыд самадтам, уыдæттæ. Хæхтæм-иу схызт æмæ уым фыста, æхсæвы-гон та — хæдзары, фæтæгены цырагъы рухсмæ, фанары рухсмæ. Темырболат Бакуы æфсæнвæндагыл куыста æмæ уый æр-баласта фанар. Хаттæй-хатт-иу йæ фыстытæ дæр бакаст.

Әмә-иу афтә: абон дын, Дзыцца, ницы әххуыс сты, фәлә сомыбон исты ахъаз уыдысты. Мад ын-иу загъта: «Омә әз тыхст абон дән, абон, ләппу, райсом ма ңәрдзынән әви нә, уый та чи зоны?»

Хъәуы ләгтә йә бирә уарзой, уәлдайдәр фәндырәй хорз кәй ңагъта (ирон фәндырәй, скрипкәйә, балалайкәйә), уый тыххәй. Иу хатт чындызәхсәв уыди хъәуы. Чызг-фәндыр-дзәгъдәг не ссардтой әмә уәд Алиханы ахуыдтой. Бәхыл күйд бадт әмә фәндырәй күйд ңагъта, афтә йә нәхи Темырболат ауыдта әмә загъта: «Гъер адәм цы зәгъдзысты, адәм? Хъәуыхицау ма дзы цы вәййы!» (Уыци рәстәг хъәуыхицау уый Алихан).

Чызджыты дзауматә-иу скодтой, чызджытә та — ләппуты дзауматә әмә-иу фәхудысты, фәхъазыдысты. Зәронд та йәм хәңгәе кодта: «Уыдон сываз митә сты әмә дыл нә фидауынц!»

Фәлә хистәртимә лымән уыди. Хос кәрдымә-иу күү цыдышты, уәд-иу Алихан дәр йә ңәвәг йе 'ккөй баппәрста әмә-иу семә фәраст. Фәлә-иу дидиндҗытәм күү фәци, уәд-иу зәронд ләг хъазын байдытда: «Хъантемыраты Сырамәй дәлвәд-уәлвәд ницыуал ныууагъта. Рацәуы әмә кусгә наә фәкәнү, фәлә йә Хуыща дидиндҗытә-йедтыл бафтауы». Әмә-иу худти.

Әңгәг дәр хәхтыл зилиң, дидиндҗытә әмбырд кәннын тынг уарзта. Фиалкәйә, әндәрәй-иу сә йә хъәбысы самадта әмә-иу сә әрхаста. Сә нәмттә дәр сын мәләтү хорз зыдта! Иу та дзы цъиахы лулә хуыдта, тынг дзәбәх тәф кодта. Бәрзәндтәм-иу схызт әмә-иу йә хъәбыс байдзаг кодта алымыттаг дидинәгәй, стәй-иу цинәй мәлгә әрцыди. Нә мад ын-иу афтә: «Гъер мәм кәд әррайы хуызән наә кәсис, уыдонәй цы кәнүс?» Алихан-иу дзуапп радта: «Әрбакәс-ма, әрмәст сә уынд дәр ләгән йә ңардән әгъгъәд у». Әмәйәм-иу күү иу дидинәг бадардта, күү иннә. Ныр дәр ма ңәры, Алихан наә ңәхәрадоны цы хъоппәг-дидинәг ныссагъта, уый.

Стәй-иу уәрпциятә әрцахста әмә сын-иу кәртү къалати сарәзта. Йә авдҗын къултыл ын-иу алыхуызон цъиуты нывтә, әфсиртә, кәрдәждҗытә скодта әмә-иу уәрпцияты уым дардта. Кәртмә-иу рацыдышты, әмә-иу фәхъазыди семә, стәй-иу уыдон дәр сә къалатимә сәхигъдуаәй бацыдышты. Афтә сә-иу әрмахуыр скодта, хәринаң әмә сә донәй цух наә уагъта.

1972 азы 17 январь

ПОЭТЫ ТЕТРÆДТАЕЙ ИСТ НЫХÆСТАЕ

◆ Чтоб постичь все неземное —
ты нищим будь. Тогда лишь только
будешь со мною.

◆ Изучить хорошо Нарты тау-
раэгътæ. Изучить кадæджы æвзаг.

◆ Люблю ваши согнутые скорб-
ные спины, о мои горцы.

◆ Бызгъуыртæ, мызгъуыртæ,
дызгъуынтае — Даут уал хæхты
ум, даут.

◆ Райгуырдтæ рухсы, талынджы ныммæл. Родился при све-
те, во тьме ты умирай.

◆ Вот с неведомой вышины я на пир волков в огонь броса-
юсь и небесными песнями их ободряю и ласкаю.

◆ Меня радуют праздники религиозные, но я не радуюсь
праздничной суете, когда веселятся тысячи людей. Был холода-
ный декабрьский день. Я поехал в родной город Владикавказ к
родителям. Снег. Мороз. Улица многолюдная. Экипажи, фаэтон-
ы, дрожки, автомобили. Три дня — праздники. Покупки. Шам-
панское. Водка. Звон колоколов. Они извещают народу о том,
что сегодня в Вифлееме родился Спаситель мира Иисус Христос.

Оборванный мальчик с коробкой ириса. В лохмотьях. Пустя-
кая коробка. Пятнадцать лет. Покрасневшее от холода лицо.
Окоченевшие руки. Красные. Плакал: пьяные господа отняли
ирик. Жевали. Ругались. Я отдал мальчику 23 копейки. Он по-
благодарил меня и побежал.

Грустно и печально стало в душе. «Веселые люди». Кто без
фуражки, кто в одной рубашке, кто с бутылкой в руках, богат-
ые нищие, пели, плакали, ругались.

Когда бывают праздники, когда веселятся тысячи людей, я
сижу дома всегда печальный и грустный. Не умеем праздно-
вать. Молимся Богу, будучи пьяными. Неужели так надо празд-
новать? Все это ведет к пагубным делам...

◆ Найти книги: Рембо. Э. По, Верлен, Метерлинк, Гете,
Э. Верхарн, Ш. Бодлер («Цветы зла» и «Стихотворения в прозе»),

Роденбах, Вилье де Лиль-Адан, Ницше («Переоценка всехценостей»), Малларме, полное собрание соч. Дю-Преня («Философия мистики», «Загадочность человеческого существа», «Монистическое учение о душе», «Экспериментальная психология и экспериментальная метафизика», «Раскрытие души»), Эллис, «Учение оккультизма, гипноза, магнетизма», сочинения Владимира Соловьева и Сергея Соловьева...

◆ Цæуын æз дæлдзæхмæ. (Слияться с мраком). Хочу я чистым зеркалом быть. Хочу я радугой быть многоцветной и сливаться с эфиром и пропасть в небесах.

- ◆ Хочу я зеркалом быть и отражать в себе тьму и свет.
- ◆ Мах цæуәм асиныл (куда, неизвестно безумным).
- ◆ Я не молюсь вашему старому богу, бейте камнями меня...

Я ищу... за мною, за мною, друзья.

- ◆ Два великих творца жизни человека – Бог и Сатана, добро и зло.
- ◆ Человек блаженство познает только перед смертью...
- ◆ Люблю вас, о черти, за ваши шутки.
- ◆ Я спустился в ад и упился сладкими адскими муками.

ГАДЖИТЫ Илас

ЗАГЬДКЬАХӘГӘН – НАД

Ацы худәджы хабарән әз әмән ме ‘мкусәг
Цәрүкъаты Таймураз әвдисән уыдыстәм 1993
азы иу рестораны дуармә, стәй та мидәгәй.
Рәкетиртә никәуыл ауәрстой. Нә зонгә
дуканигәс Дзибокка дәр сә амәддаг бауыдаид,
куынә сә суазәг кодтаид, уәд.

Уышы бонәй фәстәмә Таймураз (рухсаг уәд)
йәхи Гангстер хонын райдыцта. Әз ын ацы
әмдәзвәгәйж ый ном арын.

Фәхтыхъо бәгәни
хәлофәй ый губынымә ‘вгәны.
Бәгәныйә дардаәр
чырыәй конд уырыссаг арахъхъ дәр.
Цъәхсәр рестораны
йә амәддаг бахауд ый раны.

Бәргә ма фәецәйлыгъд
губыр-губыр фәсвәдмә хъусәй,
фәләй ыйн нә бантыст –
Фәхтыхъо ый ‘р҃цахста ый хъусәй:
«Мә хәлар Дзибокка,
куы нытъяпән саргъау дә гоппа.
уыг дә, әви халон,
кәдәй-нырмә нал фидыс хъалон?»
Нә фехъуистон ма зәгъ, –
җегъдау мын куынә скәнай гъеныр,
уәд ме ‘вдисән – а зәхх,
дә дукани банымай хъеный!».
Фәхтыхъо у рәкет,
әрәвәрдта базартыл хъалон.
Йә чапартә зонынц
кәйдәр мулк әрбассивын хал’ онг.

Сә хиңауы фарсмә
әрбадтысты, дзаг фынг сә разы.
Дзибоккайы хардзәй дзы
алчи хәры әмә нуазы.

Сә боссы цәрәнбон
дымысдәрән сидтытә уагътой.
«Әгас цәүаәд дуче,
наәй а зәххыл ахәм ләг», – загътой.

Фәхтыхъо сәм хъуыста,
бынтондәр йәхихәй ныссих и.
«Әз пан – атаман дән, –
әрыздыхта зулмәй йә рихи. –
Уәрәсейы къуымты
мә койә әмризәдҗы ризынц,
кәм аңауын, уым мын
хәлофәй мә уәлдәйттә уидзынц.
Уынут ай уәхәдәг,
уәйыгай әз фидар, хъәддых дән.
Ләгау ләг ам чи у,
уйй бавзарәд мемәй йә тыхтә».

Чысыл фалдәр залы
бадт Гангстер, цилиндр йә сәрыл.
Йәхимидағ худти,
кәйдәр загъдау, ахәм әвзәрыл.
Фәстәты йәм баңыд,
йә хъусы йын бауасыд: «Гъа-ма,
дә ләгдзинад равдис,
кәм ысты дә ливор, дә хъама?»

Фәхтыхъо ныффәлурс,
йә чапартәм адзырдта: «Сыстут,
ныппарут ай хъоргъы,
кәцәй фәци ацы фәдисмуд?»

Фәңғылдысты уынгәй
пъәхахст әмә топпы гәрәхтә.
Сә бадән бынәттәй
фәгәпп кодтой агъуыд бирәгътә.

Дыууадәсәй иуыл
ысфарс ысты, фәлә сә Гангстер
йә уәлныхты айста –
ләг марын, нәмынмә уыд мастер.

Әрләууыд сә астәу,
сигарә ысдыымдта ‘мә баҳудт:
«Цәрын уә кәй фәндү,
уый федде уәд», – систа йә гамхуд.

Цы базонын хъуыди
сәркүуырәг Джугъели Шахбасы.
Фәхтыхъойы бандә
фәудаист, бацыди тасы.
Цәсты фәнныкүүлдмә
фәтар ысты, боссы ныууагътой.
«Дәхәдәг хәц йемә,
кәд пан-атаман дә, уәд», – загътой.

Фәхтыхъо фәуадзыг,
тыххәйтү ма пъолмә әрбырыд,
әнәфсис барбосән
ныщәхгәрмә базыг йә хъуыры.

Чырәг телефонәй
чырчыргәнгә адзырдта чидәр:
«Уә дзәбидыр ам и,
ыстәй ма кәй агурут, уый дәр».

Цъәхсәр ресторанмә
әрбазгъордтой менттә, фәлгәссынц,
Фәхтыхъойы ссардтой,
уырды над кәнгә йә фәхәссынц.

Шахбасы дәр федтой,
сә цуры уәйыгау ләууыди,
фәлә йә ныууагътой –
әрцахсыны бар сәм нә уыди.

Ыссәрибар, фервәэст
йә хыалон фидынәй Дзибокка.
Йә гуыбын әрзәбул,
куысыфтәгау бампылд йә гоппа.

2009

Скъола у, рәзгә фәлтәры
хъуыды, рәзын әмә фидар
кәнын кәм райдайы, ахәм
әрмадз, иудадзыг дәр әм
хъус дарын хъәуы, кәд дә дә
фидәнәй әнәхай фәуын нә
фәнды, уәд.

Анри Барбюс

БЕДЖЫЗАТЫ ЧЕРМЕН: 120 АЗЫ

СЛАНТАЕ АЭМÆ ФÆРНИАТАЕ

Новелла

Жаңылты каджын зәрондәй базәронд Сланты Даҳтәби, уый зәгъәг нә зәгъдзән. Даңыл ныхъхъәр ис Даҳтәбийи зонд аәмә аәмбаргәдзинад. Уынаффәйи ләг уыди, кәцәй йәем нә цыдаиккой фәрсынмә, туңды тәрхоны баңғуынмә, мыггағты бағидауын кәнүнмә, ахәм ком нә уыдаид нә хәхбәсты. Каджынәй базәронд Даҳтәби, каджынәй амарди зәронд ләг. Фәлә бирәйән әлгъыстаг фәци йә мәләты фәстә. Куы амарди Даҳтәби, уәд ын стыр кады хәрнәджытә аәмә хистытә фәкодта Сланты мыггад, нә йәм уыди, цы, хойраг кәнә кусәрттаг Сланы мыггадама, кәуылты бирәе мыггад уыди, кәуылты исджен-бонджын! Афәдзәй-афәдзмә хистыты кәрон нә аскүүд, афәдзәй-афәдзмә Слантае фәкодтой марды кәндтә Даҳтәбийән, цәмәй йын, уәләуыл цы кад уыди, уый мәрдтә дәр ма фесәфтаид, ма фәңудыттаид. Стәй сәхищән дәр кад уыди, уәдә цы, йә мардән фылдәр чи баҳәрүн кодтаид, уый йәхицән стыр ном кодта нә бәсты раджы заманы.

Иуахәмь дын Даҳтәбийән аәмә се ‘ннә мәрдтә ном ссарынән дәр Слантае жарымысыдысты хәрнәг скәнин. Фәстаджы хәрнәг уыди уый Даҳтәбийән, аәмә Слантае бафәнд кодтой, зәхъыл цы нәема уыди, ахәм хист скәнин сәе

сæ каджын мардæн. Уæд-иу, мæ хуртæ, уæлдай кад чи скодта йæ мардæн, уйй-иу арæста дугътæ, хъбахъытæ, æлæмтæ æмæ бирæ цыдæртæ. Слантæ дæр ахæмтæ цух цæмæн ныууагътаиккой сæ мæрдты æмæ, а ныр хæрнæт уыдзæн, афтæ уымæй æхсæз мæйы размæ байуæрстoy дугъты. Дугъ байуæрстoy, фылдæр син хæлар чи уыди Слантæн, уыдонæн, каджын адæмæн, алчи дæр-иу афтæ кодта. Афтæмæй дзы иу Слантæн сæхи уыди, иу та дзы Фæрниаты Тотазмæ лæвæрд æрцид, цас каджын лæг уыди, фæлæ син цæйдæр хæстæг баххæст и, аннæтæ дæр æндæр æмæ æндæр мыггаджы лæгтæн. Дугъы-иу æртæ бæхы уыди, фæлæ Слантæ уæлдай цытæн байуæрстoy фондз.

Күйд нæ баçæттæ кодтаиккой, дугътæ кæмæн лæвæрд уыдысты, уыдон сæ бæхты. Фæрниайы-фыртæн йæхицæн диссагæн хæссинаг уайаг бæх уыди. Райдыдта йæм зилынтæ, райдыдта. Сыгъдæр хорæй йæ хаста, кæрдæджы цъупмæ йæ нал ауагъта æрвylбон æй надта сыгъдæр судоны, хъязыд ыл, фæлварæн æмæ йæ сфаæлтæрыны раскъæр-баскъæр кодта, афтæмæй æвæджиау сæууæрста йæ бæхы. Бæх ændonau сси, сæлвæста, ændon хъандзалау хъязыдысты йæ уæнгты хæцъæftæ, фæринк кардау æрттывта йæ буар.

Аннаэ мыггæттæ дæр зылдысты сæ дугъонтæм, уæдæ цы. Йæхи бæхæй ныфс кæй нæ уыд, уйй æркодта номхъуыст бæх æмæ йæм йæхи хæдзары зылди, æ uuæрста йæ дугъмæ. О, Слантæн сæхимæ дæр нæ разынд, сæ зæрдæ кæуыл сæвæрдтаиккой, ахæм бæх, æмæ Нары иу номдзыд бæх уыди, уйй æрластой æмæ йæм хорз фæзылдысты хисты бонмæ.

Уалынмæ æрлæууыди хæрнæджы бон дæр. Äрæмбырд сты адæмтæ Брытъатæм æмхист хъæутæ, цъиуæй-бæдулæй, фæсте ничиуал баззад æгас Мæсгуыты бæстæйы хъæутæй.

Куыннæ уыдаиккой цæттæ Слантæ, афтæмæй бон аходæн афон рабадын кодтой дзыллæты Брытъаты хъугæмтты, Сланты зæппадзы дæле, рагацуа æвæрд фынгты уæлхъус, Фынгтыл къæбæр нæма æрæвæрдтой уырдыглæуджытæ, афтæ дын зæппадзты цurmæ бакодтой фондз дугъон бæхы. Адæм уырдыг систадысты, æмæ Сланты зæрæдтæй сæ иу, иу дзæвгар адæмимæ æмæ дугъы бæхты хицæуттимæ бацыди зæппадзты цurmæ. Уым арфæ ракодта, дугъ лæвæрд кæмæн уыди, уыдонæн, рух-саг загъта мæрдтæн æмæ ранымадта дугъы лæвæрттæ. Лæварæн та дзы уыдысты хъыримаг, дамбаца, кард. Иуцалдæр хъаматæ æмæ иуцалдæр стуры, стæй уæллæдарæс.

Чи куыд раздәр әрбацыдаид, уымән фылдәр ләвар.

Адәм дистә кодтой ахәм әнәүүевгә стыр ләвәрттыл әмә арфәтә кодтой Слантаң, рухсаг та – сәе каджын мәрдтән. Стәй дын, Хуыңау хорз ракәна, басгәрстөй әвзәрст ләгтә барджыты. Дзырдмә гәсгә барджытә хъуамә алцәмәй дәр әмхуызон уыдаиккөй: әмкарән, әмас, әмуәз.

Барджытә әмхуызон разындысты әмә Фәрниаты бәхыл сбадт Тотазән йәхи қәстәр фырт Әгай, зәгъгә. Сланты Ахләу, зәгъгә, мыгтагәй дугъ ләвәрд уымән уыди, уый та йә хистәр фырт Мураты сәвәрдта йә нарон бәхыл. Иннае дугъон бәхтыл дәр сәе барджытә сбадтысты, уәдә цы. Уалынмә барджытән байуәрстөй хәссынән рог, хәрынән аддҗын фәндаггәтә әмә сәе абәлләңон кодтой Уанелмә, дугъ хъуамә уырдыгәй уыдаид. Ахләу йә фыртмәй йә цәститә фертивин кодта әмә йын хибарәй зәгъы:

– Мәнә нә фәразәй дә, ләппу, уәд дә удәгас нициуал у. Куыд дә фәнды, афтә кән, фәлә хъуамә фәразәй уай. Ма ма ныххудинаң кән.

Уый фәстә барджытә фәцагайдтой бәхты. Бәхтә кағгә рог айстор сәхи әмә уадидәгән фәтары сты Брытъаты худисәны дәлейә. Уәд адәм та дзаджджын хәрнәгыл әрбадтысты, уәдә цы.

Уалынмә дын равәрдтой фынгтыл сыгъдәг мәнәуәй конд дзулатә, фыдызгъәлтә, әрхастой нуәзт, уәдә куыд вәййи. Цы нә уыдысты, уымәй дәр номылмәләг Сланта, ном скәнныны охыл, кәд скодтой сыгъдәг цәхдҗын фәхсынәй әмә сәнәй хәрнәг. Уый дәр алы әхсәз ләгән иу цәхдҗын фәхсын әвәрдтой сә разы, сән та сын Брытъаты донәй – арәхдәр.

Гъестәй хъәуән хайән та алы хъәуән әнәхъән гал рашицән кодтой. Диссагән дзуринаң куыннаң уыди ахәм хәрнәг, әмә ма йә адәм абор дәр фәкәнынц сәе ныхасы, исчи хорз хист куы скәнны йә мардән, уәд, раст Сланты хәрнәг скодта, зәгъгә. Кәй къухты ‘фтыд айдагъ цәхдҗын фәхсынташ хәрнәг скәннын, мә хуртә, уәлдайдәр утәппәт дзылләйән! Фәлә Сланта бирә уыдысты әмә бирә исдҗын дәр уыдысты.

Зилинц Сланта хәрнәджы баджытәм, уәдә цы, ахәр-аназәй, стәй ноджы уәлдай буцән Дәхтәбийи цәүәт – йә хистәр фырттә, хәрнәг йә тәккә тәмәнен куы баңыд, уәд ныццәлхъ ластой әмә зарәг ахастой. Адәм сын арфә ракод-

той ахәм уәздандзинадән әмә схъәлдзәг сты. Уәд Дәехтәбий хистәр фырт разылди, сылгоймәгтә кәм бадтысты, уыцырдәм, уәлхәдзармә схызти әмә ныххъәр кәны:

— Уәй, абон мәнән чи баләггад кодта әмә мә мардән рухс чи загъта, уыданән мә бәстү Хуыңау арфә ракәнәд. Уәй, дурын кәмә ис, уый йә дурыны дзаг, авг кәмә ис, уый йә авджы дзаг, мигәнән кәмә нәй, уый куынә ссара, сәнәй йә куынә байдзаг кәна, әмә йә йемә куынә ахәсса йә фәрныг хәдзармә, уәд мә мәрдты тәригъәд дәр әмә мә тәригъәд дәр фәхәссәд!

Устытә хәрнәджы дәр әмә хисты дәр чысыл бадәг уыдысты, фынгәй систадысты уыцы ныхәсты размә, әмә уыцы ныхәстәм хәссынта райдыдтой мигәнәнтә, уәдә цы. Бәгәныдоны уырдыгыстджытә дын дә дурын айдзаг кодтаиккай әмә — цәугә, дәүән дәр әй куы айдзаг кодтой, уәд — хәсгә. Ахәм кад скодтой сәхицән Слантә.

Уалынмә бон акъул, афтә дын Слантә хъил әрсагътой сә мәсүдјы сәрыл, хъили сәрыл әвзист сом әрфидал кодтой әмә ныххъәр кодтой:

— Уәй, цины хъуыддәгты хъазәнт сә әхсәнтәй ацы адәм. Дзәбидыр әмә саг амәддагджын уәд алчи йә фехсты фәрцы. Ацы сом чи акъуыра зәппадзы сәрәй, уымән йә ләвар дыууә галы кәнә саргыы бәх. Цы йәм хуыздәр фәкәса, уый.

Хуыздәр топпәхсәг фәсивәд фәхәррәтт кодтой зәппадзы куылдыммә хъабахъ әхсүнмә, уәдә цы уыдаид, бирәйы уыди ныфс йә цәст әмә йә топпәй, бирәйы бафәндыйд ахәм стыр хъабахъ райсын, әмә бирә кәм уыдысты, уым рад раугътой әхстыл, сәвәрдтой хъахъәндҗытә. Гъәй-мардзә, әхст дын сарәх, топпы фәздег мигъяу сбадт. Фәлә әгәр дард сәвәрдтой хъабахъ хинән Слантә, цәст дәр рәстмә нә ахста хъабахъы сом, стәй хурәй тыбар-тыбур кодта, әмә сом хъавд сайдта. Судзынц адәм сә топпыхос, уайынц сә нәмгуытә, фәлә кәм: хъил ныххуынчъытә, сом нә цәф кәнны. Уалынмә Саумәсүттаг Хәдайтәй иу, Тлатт, зәгъгә, хъуист-гонд топпәхсәг уыд, бахъавыд хур мигъыныңдыжы бацыды уысммә, ныххъавыди, әмә гәрах, зәгъгә, — сомы зәлланг фәңциди, нәмыг әй йемә адавта.

Адәм әгъдау скодтой Тлаттән әмә та хәрнәгыл рабадтысты. Хур дзәвгар акъул кодта арвы уырдыжы, афтә хъахъән-

джытæ фæхабар кодтой, зæгъгæ, дугъ Згъуыбирæй æрбахызти. Уæд Сланты зæрæтæй иу галы сгуы йæ армы райста чысыл тырысаимæ æмæ дзæвгар адæмимæ зæппадзы цурмæ ссыди, уым Дæхтæби цы зæппадзы уыди æвæрд, уый раз æрлæууыди. Чи сразæй уыдаид дугъы барджытæй, уый къухты зæронд лæг авæрдтаид сгуы æмæ тырыса. Уалынмæ дугъ дæр Брытъаты худисæнæй æрбахызт, æмæ дæлæфарс фæндагыл æрбатæхынц барджытæ. Разæй цæуы Сланы-фырт, йæ фæстæ Фæрниайы-фырт, иннæтæ та дзæвгар фæстæдæр. Адæмæй чидæртæ абадт сæ бæхтыл, фæлæ адæм схор-хор кодтой, стай-тай æмæ сæ рахизын кодтой сæ бæхтæй: дугъы хъузæттæ дзырд нæ уыд сæрысуангæй.

Уайынц бæхтæ, уæдæ цы, фæрсфæндагыл. Сæ фæздæг арвил æмбæлы. Äerbavvahs кæнынц зæппадзмæ. Адæм хъæрахст кæнынц, Сланы-фырт æрбаразæй уыдзæн, зæгъгæ. Уалынмæ дын Фæрниайы-фырт куыддæр æнахуыр æхситт фæкодта, йæ бæхы æрцæфтæ кодта æмæ йын йæ рохтæ суагъта. Кæс æмæ дын уæртæ уадау æрбайяфы Сланы-фырты. Адæм дисты бафтыдысты, Сланы-фырт уайы нараег фæндагæй рæбынырдыгæй. Бæргæ ма нæмы йæ бæхы, йæ бон цæмæй у, уымæй, фæлæ кæм, Фæрниайы-фырты бæх цымæ ныртæккæ фезмæлыд дугъы, афтæ æвæлладæй рог уайы размæ. Адæм бамбæрстoy Фæрниайы-фырт ныры онг йæ бæхы тыхыл кæй ауæрста æмæ йæ ныр кæй рауагъта йæ тых, йæ bonaëй. Уынынц, Фæрниайы-фырты бæх æрбаразæй уыдзæн æмæ хор-хор кæнынц, Ахлæу та сай дæнгæлтæ кæны, мигъæрфгүйтæ.

Уалынмæ дын Фæрниайы-фырт æрбайяфта Сланы-фырты æмæ, а ныр æрбаразæй уа, афтæ Сланы-фырт йæ бæх фæцæхgæр кодта æмæ Фæрниайы-фырты бæх йæ фарсæй сæмбæлди йæ бæхы риуыл. Дæ балгъитæг дæр афтæ, бæх æд барæг фæхаудта бïлырдæм, фæдæлвæндаг æмæ дæлæ комы рæбын ныппырх, нызгъæлæнтæ сты барæг дæр æмæ бæх дæр.

Бæргæ ма фæлæбурдтой сæ хотыхтæм Фæрниатæ, фæлæ сын цы бантыстаид утæппæт адæмы ‘хæн. Аиргъæвтой сæ. Äбуалгæркаст адæммæ Сланы-фырты ракæнд. Уæ мард уæхæдæг сæнаккаг кодтат æмæ уæ марды кæнд дæр, зæгъгæ, загътой адæм, фынгтыл дæр нал сбадтысты. Цы уыдысты, уымæй рацыдысты, ахастой Фæрниайы-фырты, схастой йæ кæугæ ‘мæ ниугæ йæ мыггаджы зæппадзмæ, Астæуккаг хъæумæ, æмæ йæ уым бавæрдтой, стæй алчи йæ хæдзармæ фæфардæг.

Тут асайдта дыуу же мыггаджы ‘хсән, уәдә цы уыдаид. Топпы кәсәнәй әмә кәрдты фындзтәй кәрәдзи агурыныл нылләуудысты. Ахләуы фырты әбуалгъ ракәнд Слантаң сәхицән дәр уадиссаг бирәйи зәрдәмә дәр кәм фәцыдаид, худинаджы ном сыл сәвәрдта, сә марды кәнд сын сәннакаг кодта, әмә сә чылдымәй азылдысты Ахләумә. А Фәрниатә та сә зәрдәмә фыд маст бахастой, цы уыдысты, уымәй, кәд цүс мыггаг уыдысты, уәдәдәр әмә Ахләуы йе ‘ввахсдәр әрвадәлтимә әddәмә кәсын дәр нал уагътой.

Фәzzәг куы раләууыд, мә хуртә, фәzzәджы куыстыты рад куы әрзылди, уәд Ахләу иттәг тыхсынты бацыд. Бонджен, мулкдҗын ләг уыд йә мыггаджы ‘хсән дәр әмә йә комы ‘хсән дәр, фәzzәджы куыстытә йә кәнын хъууди, фәлә кәм уәндыди Фәрниатәй хуыммә дәр әмә уытәрдәнмә дәр!

Гәнән ын нал уыди, афтәмәй бавдәлд әмә әмгъуыд курыныл нылләууди Фәрниатәй. Фәрниатә дәр бар-әнәбары сразы сты, әгъдау нае уыд туджджынән әмгъуыд ма раттын, иугәр куы кура, уәд. Радтой мәй әмгъуыд Сланы-фыртән Фәрниатә, Мәргъитә та сын фидары бацыдысты әмгъуыд бонмә, әмә Ахләу әмгъуыддаг бафыста йә туджджынтаң әхсәз хъуджы, әвзарга хъуццытәй. Стәй йә фәzzәджы куыстытәм әргүубыр кодта әдасәй, уәдә цы уыдаид.

Әнәуаг, әнәгъдау адәймаг уыди Ахләу, мә хуртә, бухъхъ уыд йә цардәй әмә дзы хъулау хъазыд. Йә зәрдә-иу цы срәемгътаид, әмә цы нае бакодтаид, ахәм ын нае уыди. Уәләе йын Къәбырдҗыны хъәуы ләджыхай уыд, иу идәдз ус, әнәрвад, әнәммыггаг сидзәргәс, әмә-иу уым баләууыд, куыдничи йә фәфиппайдтаид. Кәм уыди әгъдау әнаккаг цъаммардинад нае фыдәлтәм!

Әмгъууды мәй йә къухты куы бафтыд, уәд дын иуахәмы Сланы-фырт ссыд йә ләджыхай идәдзмә. Цы базындәуя, әлемәй йә хъыдҗы бацыдаид усән, дзырдтой уый фәстә, тыххәй, дам ай баләджыхай кодта, әмә, дам әм карз фыд-зәрдә хаста ус. Цәвитетон, кәддәр иуахәмы Къәбырдҗыны чындызәхсәвө бахауд уазәгәй Сланы-фырт. Чындызәхсәвө ныррасыг әмә йәхі хъуудыйи әddәмә раңыд, стәй уыцы усы хәдзары фәмидағ, әвәццәгән, усән хицау кәм уыд, әмә йыл уым йә хәдзары тыххәй ныххәцид әнәуаг ләг, – афтә йә фәэмыйтой. Афтәмәй дын ус фәхабар кодта, хәрзгәнәг фәци Фәрниатәм,

бамбарын сын кодта, уыцы ‘хсәв әмә үыцы ‘хсәв Сланы-фырт җәүдзән Къәбырджынмә – уә хъару ‘мә үәхәдәг.

Әмгъуыды мәйә үыди уыцы әхсәв, ус сын кәй самында, фәлә Фәрниаты сә маң нал баурәдта, нал бафарста. Бабадтысты дын, мә хур, уыцы ‘хсәв Ахләуы раз Брытъаты худисәны уәле хъәды. Уалынмә мәйрухсы Ахләу сә разы әрбаләууыд, Җәмәй зында йә фыңбылыз. Фәрниатә йәм фәләбурдтой әмә йә сә кәрдтәй скъуыхтә кодтой, фехәлтой әмгъуыды ‘гъдау сә маңты фәдил, әнәгъдауәй сә туг райстой.

Кәм удәстой, мә хуртә, уыцы дуджы адәм әгъдау халын. Әбуалғь фәкасти әмгъуыд фехалын адәммә, кәд сәрысу-ангәй аххос Ахләуыл үыд, уәддәр. Иууыл әбуалғь та фәкасти Мәргъитәм, фидары цыд үыдысты Слантән Фәрниаты раз. Афтәмәй дын фәззәджы иу бон хъәды сыйтәрийасәй әрбафсад кодтой Фәрниатәм. Баңысты дын Фәрниаты зәппадзмә. Уым скъуыхтә кодтой гадзайы әд хъәвдүнта әмә сә зәппадзы бакалтой, сәхәдәг фәстәмә раздәхтысты.

Үәд әгъдау афтә үыди әмә-иу түддҗын әмгъуыд күү фе-хәлтәи, үәд-иу, әмгъуыды бонмә фидары чи баңыди, уйын хъумә күүдз аргәвстайд әмгъуыд халәдҗы мәрдтән әмә йә зәппадзы баппәрстайд. Уйын на бакодта фидары баңауәт, үәд йә худинагәй адәммә нал раңыдаид, йә къәбәр ын ничиуал бахордтайд әмә дзы чызг дәр ничиуал ракуырттайд. Зәппадзы күүдз аргәвдүнәй карздәр әфхәрд ирон адәм зонгә дәр нае кодтой. Уйын ләг амардәй дәр фылдәр үыди, чызг аскъәфынәй дәр әмә мыггаг ныщәгъдүнәй дәр. Мәргъитән дәр әгъдау нае сәххәст кәнүнән цы гәнән үыди әмә афтә бакодтой.

Фәрниатә уйын күү базыдтой, үәд сә күистытә фәуагътой, афтәмәй рафсад кодтой, әмә Дәллаг хъугомы хәст әрцид дыууә мыггагән. Цалынмә кәмттә иргәевынгәнәгәй сизмәлүйдисты, уалынмә дыууәтә кәрәдзийән фыдмитә фәкодтой. Стәй адәм се ‘хсән баңысты әмә сә тыхтә-фылтәй байр-гъәвтой. Мәргъитә сә мәрдтү аластой хъусцуухтәй, Фәрниатә сын сә ракодтой хәстү әмә сә зәппадзы бакалтой сә мәрдтимә, сә зәппадз дәр ссыгъдәг кодтой, афтәмәй.

Йә фәстә, адәмы фарн бирә у, әмә әртә мыггаджы дәр бафидауын кодтой, үәдә цы.

Афтә әгъдауылмәләг үыдысты адәм уәды дуджы, цард-халәг әгъдәуттылмәләг.

ФРАЗЕОЛОГИЗМТАӘ

(Беджызаты Чермены «Мәсгүйтә дзурынц»-ы)

Алы әңгәг фыссәгән дәр ис, иннәтәй йә чи хиңән кәны, ахәм индивидуалон әрмдзәф.

Ирон дзырдаивады кусджытә цы фразеологизмтәй пайда кәнынц, уыдан ирдәр әмәх хъәздыгдәр кәнынц не ‘взаг.

Диссертаци фысгәйә мә ләмбынәг әркәсын ба-хъуыди бирә аивадон әмә публицистон литературәмә. Каджытә, таурәгътә, аргъяуттә, ирон классикты уацмыстә куы кастән, уәд мә әппәтәй стырдәр дисы бафтыңтой, ныртәккә рохуаты чи баззад, уышы аләмәттәг фраземәтә.

Беджызаты Чермены уацмыс «Мәсгүйтә дзурынц» кәсгәйә адәймаг дис кәнынәй наә фәллайы. Бамбарән кәмән наәй, ахәм цыдәр кәләнгәнәг сусәг тых мә иудадзыг әлвасы уацмысы сәйраг архайәг Баймәты фараст таурәгъмә. Иттәг раст фыста Булкъаты Михал: «...Мәсгүйтә дзурынц» кәсгәйә ныл комкоммә ныдзәвы ирон цардыуаджы комуләфт, рәстәг әмә әхсәнадон-политикон формаци әппиндәр кәмән наә тых кәнынц, ахәм цардыуаджы комуләфт. Барәвдауы наә, әмбал кәмән наәй, ахәм ирон әвзаджы зәлланг. Әппәтә стырдәр диссаг та у, уышы зәллангтәнаг әвзаг наәм литературон әрмадзы конд кәй наә фәкәсү, фәләй йә Бурсәгаты Баймәты хъуыдаты экспромтон формә кәй фенхъәләм, уый».

Уацмысы диссаджы әвзаджы тыххәй биноныг ныхас ракәнныны хәс мәхимә наә исын. Фәнды мә әрмәст иу хъуыддаг: «Мәсгүйтә дзурынц»-ы цы фразеологизмтә ис, уыдонмә журнアルкәсәджы әргом раздахын.

Хъодзаты Иридә

1. Таурæгъ «Кодзыртæ»

- ◆ Кæд æй уæ зæрдæмæ бахастат мыйаг, æнхъæлдæн, уыдыстут дзы, гъе уым доны фаллаг фарс, суары сæрмæ уæзæгыл ис иу стыр дур.
- ◆ Цыбыр мыггаг уæвгæйæ, лæгæй дæр цух уыдысты, уæдæцы, Кодзыртæ.
- ◆ ...йæхæдæг дыууæ карды дардта æмæ, йæ галиу фарсыл чи уыд, уый фæцъых кодта кæрдзæмæй.
- ◆ Ныхасы адæм дыууæ лæгыл сæ цæстытæ аруагътой, уæдæ цы.
- ◆ ...фæхъæр кодта мæстыйæ Бæдту, бæрzonд фæхаста йæ кард æмæ цæлхъ, зæгъгæ, тых-тыхæгæй нырриуыгъта Тохтæйы карды.
- ◆ Æхсары сæрыл ныххæцьыдаиккой, æмæ уæд та сар сæ къона кодта.
- ◆ ...Иу цалдæр хатты йемæ Гуры быдышы гуырдзиаг хъæутыл дæр йæ цонджы уæз аруагътa æмæ зыдта Парсайы æу-уæлтæ.
- ◆ ...чегъреты 'хсæн кардæй рафæндаг кодтой сæхицæн уæлбæхæй.
- ◆ Ус дæр йæ лæджы зонды сæрты цæмæн ахызтаид æмæ йын ком радта.
- ◆ ...афтæ рафт-бафтæй йæхиуыл сбон кодта.
- ◆ ...бадзыртæ Парса Рубайонмæ æмæ йыл йæ цæстытæ ныццавта.
- ◆ Фæлдист хæрæгæй фæцу Мидæттаг хъæуы æвзæрдæр мæрдтæн, цъаммар цыдæр, æмæ дæ мадмæ æрæввæнгтæ кæн дæхи.
- ◆ Сæ лæг лæджы аргъмæ наæ цæуы, сæ сыл сылы аргъмæ.
- ◆ Бæргæ ма сдзурын кодта йæ дамбацайы Гаглойы-фырт.
- ◆ Уæд сыстади Бæдту æмæ райдыдта Гаглойтæм æвзаг дарын.
- ◆ Хъæды сыфтæртæй фылдæр уыд сæ нымæц, Хъоройы мыггаг син фæрсдарæг кæй уыди, уый та уæлдай.
- ◆ Хæст куы фæцæйциди йæ фæуынмæ, уæд Кодзырты сылтæй алчи йæ цæгаты 'рдæм лидзынмæ ныууырдыг ниугæйæ, уæдæ цы уыдаид.
- ◆ Цæугæ уæдæ, хорз ус, дæ фæндаг дæ бар у.

2. Таурағъ «Бонджын цы наә кодта – мәгуыр цы наә ‘взәрста»

- ◆ Аңдзух аҳсары сәрыл цыдысты, тых хастой алқамә...
- ◆ Радәлә-бауәлә, афтәмәй кәрәдзи әмбарәг адәм сә фәнд сұхытой.
- ◆ Райста дын уыцы Елхъан нуазән йәк күхмә – бәгәнйи нуазән, уәрәхтә рабадти әмә фыдаңән Къабусты Тотыраты зәрәйтәм базары.
- ◆ Ацы бирәгътә дын, кәд әнә чи дә ‘взаргәйә дә фос калдтой, дә туг дын нуәзтой, дә мәгуыры хурхыл хәцыдысты, уәд дә цы сәр хъәуы, уыдан тыххәй дә карды сәрыл қәмән хәңсы?
- ◆ Фәлә фылбылыз фылбылызы къәдзилыл баст у, мә хуртә.
- ◆ Тотыратә стырәй, чысыләй дуры гуыбыны бацыдысты әмә уырдыгәй хәңситеттә систой Куырттатимә, хәңситеттә.
- ◆ Иратаманы никуы ма ничи радта ләг түгмә.
- ◆ Ләппу куы схәңцә сә размә Кәфойауы сәрыл, уәд әмрагәппитә кодтой, се ‘үүәнк баҳордтой, әмә ләппуы уым нард уәнайджы кәрдәнтә скодтой.
- ◆ Худинаджы карп скәнин йә сәрмә нал схаста Состә, мәгуыр, уыцы әбуалғы хъуыдаджы фәстә, худинаджы царды сәрыл нал ныххәңсыди.
- ◆ Куывд йә тәккәе карзы куыд баңыд, афтә дын Состә се ‘хәен стонг бирәгъяу фәмидәг әмә сә цыччытә систа, цыччытә. Афтәмәй дзы иу дзәвгары йә карды амәддаг фәкодта.

3. Таурағъ «Уанелы Тутыр»

- ◆ Туджджын-иу йә туджджыны агуырдта кард әмә уартәй, туджджын-иу тын хаста әдыхмә, бонджын – мәгуырмә.
- ◆ Гье ахәм ахуаңчытәй цардысты фыдаелтә, сә цард әрвистой.
- ◆ Уәдә сыл куыд әрхәца, уәдә сә йәхицән куыд бакъад-дәр каена фыдуаг зәронд?
- ◆ Хуыцауы гәрах әмә мәнгард адәймаг уыди кәмдәр уыцы Заза.

◆ Уәд Колыйы-фырт цәхгәр фәфәлдәхти. Цәйбәрц уый агъоммә маст кодта, никәмән дзырдта, химарынтаң цыди, әнәдзәрин кодта йәхи әмә, сырдау, агәппәвонгәй ләууыди, уыйбәрц ныр әрсабыр, бахъәлдзәг, йә фәлмасдзинадән әмә йә хъазән-худән ныхастән кәрон дәр нал ардта.

- ◆ Йә ног ус йәхи әнәдзәрин кодта.
- ◆ Гье ‘мә не ‘руарзта Зазайы, әмгәрон нае цыд йә зәронд ләтгәмә мәгуыр чызг, йәхи хъуырбәстытә кодта.
- ◆ Уарзоны әвзаг цәстытә сты, мә хуртә, бамбәрстый дыууә адәймаджы цәстәнгасәй кәрәдзи зәрдәтә. Афтәмәй дын иуахәмә Колыйы-фырт фәрәдыди Мәргъионмә.
- ◆ Хур йәхи зәххыл хафта, ахәм бон скодта...
- ◆ – Мә къона ‘рбайхәлд, уый та куыд уа, ахәмрынчына? – фәуынгәг ис ус.
- ◆ Әнәмард әрдиаг бакодта Заза әмә маст дәңгәлзәрдәйә раздәхт йә хәдзармә.

4. Таурәгъ «Зәххы фәдыл»

- ◆ ...зәхх цыди уыңы рәстәджы ирәдмә, цыди туджы ныхмә.
- ◆ Уалынмә уыңы авд әфсымәры сәхәдәг дәр фәцәуәт-джын сты әмә әххормаг әййәфто, фәуынгәг сты иннәе мыггаджы уәлдай.
- ◆ Кәмдәр әрдхәрән уыдысты уыңы авд әфсымәры хъаруйә уәд, әхсарәй уәд, гъестәй фыдуагәй дәр афтә уыдысты. Әмбисонд фесты күистәй дәр.
- ◆ Зәхх кәм уыди, мә хуртә, уыңы дуджы, не ‘ххәсти адәмым әмә ийн туджы аргъ кодтой. Хъуг кәм әрхүиссыдаид, уий цыди хъуджы аргъмә, гал кәм әрхүиссыдаид, уий – галы аргъмә...
- ◆ Хъәд дзы ахәм нае уыд, цыыхырыйә дардәр – цы хъәды дәсныйады бацыдаиккой?
- ◆ Загъд хылмә аздәхти.
- ◆ Иугәр Барсәгаты цәсты раз сынз нал уыдысты, уәд уыдон дәр фәсабырдәр кодтой сә азар.
- ◆ Сәумәраджы-иу әрәмбырд уыдаиккой Мәсгүты хъаумә адәм әгас Мәсгүты бәстәй, сыләй-нәләй әмә-иу бон-сауизәрмә Мәсгүты хъауы уынгты сә хъасты кәрон нае аскууыдаид.

- ◆ Фәлә тәлтәг адәм уыдысты уыцы әфсымәртә, сә зонды нал афарстай, сә масть сә нал баурәдта, афтәмәй дын ләбурынмә фесты әмәе Барсәгатәй иуы әрбамардтой.
- ◆ Туг ахаста дыууа мыггагән уәдәй фәстәмә.
- ◆ Адәмтә сыстадысты әмәе ныззоныгыл кодтой фыдуаг мыггаджы раз – Кобейи мыггаг ма аскъуынут, зәгъгә.
- ◆ Зытой сә арвы цәф.

5. Таурағъ «Әлбегаты Батай әмәе Барсәгаты чындыз»

◆ Әхсар бәрәттәнәг ләгнымәңәй уыди, мә хуртә, ради заманы, цард бәрәттәнәг зәхфылдарап әмәе исбонаәй, ләт бәрәттәнән та ‘тъдауай’. Әғъдауылмарт уыдысты фылдаңтә, царды сәрфад аразәт дәр әгъдәуттәй. Әмә уәдә, әндәр куыд уыдаид, паддзах уыдон нае зытой, әлдар иннә ахәм, хицау әмәе закъон та әрхәсгә сты нае бәстәм. Уәд та хицау – мыггаджы хистәртә, закъон – нае хохбәсты әгъдәуттә, уыдонәй цардысты, уәдә цы, чи ахызтаид әгъдауы сәрты, уыцы бынысәфт чи уыдаид, фәлә тыхджынән цы нае ‘итысы – әгъдауы сәрты дәр-иу ахызти, йә зәрдә куы загъатаид, уәд, әмәе йын батадаид, әвәдза, әгъдауы сәрүл карздәр дзурәт кәддәридәр тыхджын уыди.

- ◆ Ләгифтонг, гәрзифтонг уыди Әлбеджы мыггаг...
- ◆ Цардысты Әлбегатә дәр, уәдә цы, алцәмәй фагджынаәй. Цардай бухъхъытә кодтой. Бон сын куывдән уыди, әхсәв та чындахсәвән, афтәмәй цардысты сә рымзыл.
- ◆ Фәлә бирае исджены цәст әнәфсис у.
- ◆ – Уый дәр фенгәйә у, хъәбатыр Дадай, – бакодта Сәлдженыхъ әмәе барджытимә схәрд кодта сыйжыткъахәни сәрмә.
- ◆ Нициуал сдзырдаты Дадай, фәлә масть бавәрдта арф йә зәрдәйы.
  - ◆ Гъе, уыцы Кудзаны бын баңыди Дадай.
  - ◆ ...фәлә амынд кай хъусы бахызтаид, ахәм гуырд дәр нае уыди Кудзан.
  - ◆ – Ус әмәе зәнәгджын у Сәлдженыхъ, хәдзары куистыл дәр йәхи галау сифтыгъта, ды та уыцы иу уды къоппа дә

әмәе иу бон куы уа, уәд дәе афтидармәй әмәе гом риуай рарвигтдзән, бауырнәд дәе.

◆ Уәдәй фәстәмәе цыдәр фылдылызы сәфты къахыл ныллауыдысты Әлбегатә әгас мыггагәй.

◆ ...цавәрдәр рын сыстади мыггагыл әмәе сәе цәгъынтае райдыдта, цәгъынтае, ахсәвәй-бонәй дзы харәджы әмәе дзыназыны кәрон нал скъуыди.

◆ – Мыггагскъуыд фәци, мәгуырәг, Әлбеджы мыггаг, – загътой адәм.

◆ ...кәм цы хорз ләг уыд, уыдан әрәмбырд сты Мәсгүиты хъәуы ныхасы әмәе тәрхәттәе кодтой, цы ‘гъдауәй расайой Батайы зәппадзәй. Бирәе алы мадзәлтты сәрыл-иу бәргәе ныххәңцыдысты, фәләе нәе басости Батай, нәе рахызти зәппадзәй.

◆ Арвәй зәххы ‘хсән хъуыддаг не ‘ртәе удәй дардәр ниши зоны. Гъенырәй фәстәмәе та йәе ды дәр зоныс, әрмәст әй дәхимә дәр ма ныууләф, әз дә мәрдты уазәт...

◆ Уәлдай арфәйаг уәнт нәе хохи дзуәрттәй Барсәгатә, мәе мәгуыр мыггаджы йәе сыйджытыл чи сәмбәллын кодта, уәләуыл сәе чи нәе ныууагъта.

◆ Әз та мәе царды сәр райсинаң нал дән, мәе дындажыр мыггаг кәм сты, уырдәм – мәе фәндаг.

◆ Батайы рахизынән ма әз иу фәрәз зонын, фәләе стыр тәригъәддаг фылдылызы тәссәй мәе сәрыйхъуынтае арц сләу-уынц, мәе зәрдәе цъәх арты судзы әмәе ме ‘взаг нәе тасы комы арынджы, уәе ме ‘фсымәр!

◆ Ратәрхон-батәрхон фәкодтой цыппар зәронды әмәе боны фәстагмәе Бәтәдҗимә әрныхасыл ныллауыдысты.

◆ Адәм дистәгәнгә хъомпал кәнынц уынгты.

◆ Хъуыддаг зонәг зәрәйтә дәр сындытыл бадынц ныхасы.

◆ Хъәдтәе әмәе къадзәхтә згъәләнтәе кодтой Цәрәхоны кәуынмәе.

◆ Барсәгатә та чысыләй, стырај, усәй, ләгәй, сәе хәдзәртты бацыдысты, хъырттызмәләг сәе нәе зынди...

◆ Афтәмәй адәм уырдыг ләугәйә сәхиуыл сбон кодтой, цъынды хъәстәе ниши фәци.

◆ – Әнәфенгә, Иратаманы әнәрцәугә худинаң худау дәе сәрыл әркодтой, Барсәдҗы мыггаг!.. Де ‘фхәрд зонгәйә, де ‘фхәрәдҗы раздәхтай ингәнәй. Ирыстоны алы къуымты адәм

ағсәрәлвәсттыә кәнүнц фырдиххәй ахәм әнәр҆цәугә хъуыдагыл. Дә ном фаджысы ныгәә, дә цәсгом ңыбы тыйст, чи ма дын бахәрдзән дә къәбәр, Барсәджы мыггат? Кәд әмә хәсдзына дә чызи цәстом адәмү ‘хсәнмә, әмә дыл сабитә тутә кәндзысты, хъәдтә әмә дыл бәләстә кәугә кәндзысты хохы ңұпмә, әмә дыл зымтә худинаджы зардьытә кәндзысты, быдыр әмә дә захх нае бауромдзән дә худинаджимә, ңыбыфзастмә дә атулдзән, ңәмәй ма цәринағ дә, Барсәджы мыггат, әнә ном, әнә цәсгомәй цәрән куы нае ис нае хәхты, уәд?

◆ – Мәләт?! Әмә кәд уыди мәләт мәрддзаг хәдон худинагән? Кәд ферох кәнүн кодта худинаджы мәләт адәмән? Мәләт худинагәй ирвәзынгәнәт уа? Стулут уә кәрдты фындаңтә Әлбеконы ңаммар туджы, Цәрәхты ңызджы туджы, әмә худинаг уымәй ферох уыдзән? Бафтут Цәрәхы мыггаджы кәрдтыл, бафтут, Әлбекән ңыдәриидәр хәстәгиуәт мыггәттә кәнүн, уыдан кәрдтыл уәхи фәңгәгъдин кәнүт – мәрдтәм, мыйяг, уемә аңаудзән уә худинаг? Ракалут хурмә Әлбегаты мәрдты, рахәссүт сын сә рәхистә фаджысмә, нае масти уымәй байсысдзән? Мәләт? Мәләт цәсгом не ссыгъдәт кәндзән худинагәй! – әруағты йә сәр захмә тызмәт зәронд.

◆ – Маст фәтоны фәрстә, зонд талынгтә кәнүн, цы зонд әнхъәлмәгәсәг дә махәй, о, нае хистәр! Цы нын амоныс, уый нын зәгъ, мауал нае мар мастьы мардәй, уыйбәрц дә хорзәх нае уәд дә кәстәртү, – ныллағъстә кодта Бәтәжды фарсмә бадәг иу зәронд ләг.

Цәхәрцәст ләппуяу фәгәпп кодта йә къәләтдҗынәй зәронд Бәтәг. Хәдзары цар систа йә уәлә әндон хъәләс:

– Уәдә цы бакәнат, уый уын зәгъы зәронд Бәтәг. Худинаджы ивылд фурд хойәд дуртә, къәдзәхтә Барсәджы риуыл, нае асәтдзән әндон риу, бауромдзән, Иратаманы цы наәма ‘р҆цыд, уый бакәндзән Барсәджы мыггат, йә кады ном куыд бazzайа әнусмә, ңалынмә ирон дзыххәй дзурәт ис, уалынмә. Цәут, сәттә кәнүт Цәрәхоны ңындзән цәттә, ңәмәйдәриидәр әмбәль, уымәй йә сфералында. Әгүйдәт мыггат не ‘рвиты ңындзы, Барсәджы мыггат у! Уәхәдәт ңызг әрвитет, уәхәдәт ңындз хонджытә! Райсом әхсәвәй схәссүт ңындз Әлбеджы фыртән. Цәут ңызг әрвитеңмә, Барсәгатә!

◆ Райсом дзылләйыл ахъәр и Барсәгаты әнәфехъусгә фәнд. Адәм фырдисәй сәхиуыл әнәууәнчтәе кодтой. Стәй хъуыддаг әңгәг кәнын күү райдыдта, уәд ныххәррәтт кодтой дзылләтә зәронд Бәтәгмә. Сә арфәйи, сә бузныджы хъәр хъуысти уәләрвтәм.

6. Таурағы «Ахләуты чындыз»

◆ Фәлә Хъуды дәр цәй күист уыдаид, афтәмәй йә йә мады ‘рвадәлтә арпа кодтой әвәлмон фәллой ссарыны фәдыл.

◆ Азәмәт йә ирәд уадидәгән амидәг кодта чызджы фыды хәәдзары, чызджы арвитынән та джиуәргүбытә снысан кодтой әмгъуыдән. джиуәргүбытәм ма цы хъуыд, уымәй йәхи барәвдз кодта Азәмәт әмә хъуыддаг бинтон ахицән. Бәргә ма хурхбәсттәтә кодта йәхи, сәр бәгънәджытәе Фаризет, бәргә ниудта йы фыды раз, мәхі мын ма амарын кән, зәгъгә, фәлә йәм чи әрхъуыстаид?..

◆ Стәй нәдәр әнәзонгә уыди, цы фыдбинонтә сты Азәмәты бинонтә, әмә цы хәлар бинонтә сты Цәрай әмә йә мад, кәд мәгүирдзәф сты, уәддәр. Әмә күүннә ‘мбәрста, йә хойән хуыздәр кәм уыдзән уый – Цәрайы къухы!

◆ Иттәг бахъынцъым кодта, мастын йә хүләфы арт суагъта, афәндтә кодта Азәмәтил дәр, уыйонгтәм әрциди, фәлә йә мад йә ләппүйи хъуыры йәхи әрцауыгъта.

◆ Мәзәрдә ам най әппүндиәр...

◆ ...әмә ләппү күү нал ләууыд, уәд ын ком радта.

◆ ...стәй йә сау бәхыл бабадт иу бон, әмә йә зонгә дәр ничиуал бакодта, кәдәм скодта йә фәндаг, уый...

◆ – Дә ирәд цалынмә баххәст кәнай, куызды гуыбынәйдэйдэйд, уалынмә, дә уд күү схаяу, уәддәр хырх әхсәв дәр әмәе бон дәр.

◆ ...әмә сә уайдзәфты кәрон нал скъуыди...

◆ ...әнәтүг әргәвст әй акодта йә ләг, номхәссәны цъәл ын ныккодта.

◆ ...адәм цы уыдисты, уымәй йыл сә цәсттәтә әрәвәрдтой, алкәй дзыхы бафтыд йә ләгдзинады кой.

◆ Йәхи сәрүсүнгәй кәләхы галау ауагъта Цәраймә...

◆ Дыууәйи цәстытаә-иу уысммаә кәрәдзи мидәг аныгъуылдысты әмәк кәрәдзийи зәрдәтәм ныккастысы...

◆ Афтәмәй дын уым Цәрай Фаризетыл рамбәлдис, арбадтысты уым, мағуыртәг, иу дуры хъәбысы, дыууә әнамонды сәз зәрдәты бәттәнтә кәрәдзимә сыхәлдтой...

◆ ...адәймагән йә фыңбылыз йә фәсхъус бады әмәй йә әнәнхъәләджы цәвьи.

◆ – Кәд уыңы әнәрцәф дә, уәд дын, ләппуты бын цы ус бazzад, уый баиргъәв.

◆ ...йә тәригъәдәй фәрсүскъуытдә кодтой къәдзәхтә, зәңгыскъуытдә – бәләстә...

◆ Стәй йә, мә хур, әнәрдышт бәхы къәдзилыл бабастой, әмәй йә уый хуыртыл әмәд дуртыл гуыргай бакодта.

7. Таурәгъ «Слантә әмә Фәрниатә»

◆ О, Слантән сәхимә дәр нә разынд, сәз зәрдәе кәуыл сәвәрдтаиккәй, ахәм бәх...

◆ Эрәмбырд сты адәмтәе Брытъатәм әмхист хъәутә, цыиаәй, бәдүләй, фәсте ничиуал бazzад әгас Мәсгүты бәстәйи хъәутәй.

◆ Уалынмәе бон акъул...

◆ Хуыздәр топпәхсәг фәсивәд фәхәррәтт кодтой зәппадзы къуылдымма...

◆ ...хур мигъы бындықы баңыди уысммаә...

◆ Хур дзәвгар акъул кодта арвы уырдықжы...

◆ Ахләу та сau дәңгәлтә кәнен, мигъәрфгүйтә.

◆ ...фәzzәджы күистыты рад күы аәрзылди, уәд Ахләу иттәг тыхсынты баңыд.

◆ Энәуг, әнәгъдау адәймаг уыди Ахләу, мә хуртә, бухъ уыди йә цардаей әмә дзы хъулау хъазыд.

◆ ...фәләе Фәрниаты сәз маст нал баурәдта, нал бафарста.

8. Таурәгъ «Туджы фәдым»

◆ Кәрәдзимә ма дард коймәгтә күы фәтуджджын вәййынц, науәд дыууә әндәр әмә әндәр хъәуккаджы,

уәddәр ма фәразгә у исчердыгон хъуыддаг, кәрәдзийә иппәрд вәйиынц, кәрәдзи уындај сә цәсты фиутә нә фәтайы, кәрәдзи цәсты сындаңбадән нә фәкәнынц.

◆ Афтәмәй ноджы фыд҆цылыс уыдисты дыууә мыггаджы дәр...

◆ Мәсгүты бацыдисты, афтәмәй бон-изәрмә сә хәсты къәдзил нә аскъуыдаид.

◆ Ныр дыууатәй хъуыртызмәләг дәр нал ис.

◆ ...йә мыггагыл дәр зыгъуыммә базыртә уый басагъта.

◆ Фарс дын уый куы ауыдтой, уәд джихәй бazzадисты, цыдәртә сапп-упп кодтой сәхирдыгонау...

9. Таурәгъ «Дзуары ләг»

◆ ...адәм хъуыстор сауджынта, ком син ләвәрдтой.

◆ ...дин дын фенон, тызмәт адәм уыдисты фыдәлтә.

◆ Ратәрхон-батәрхон кәнынц, цәмәй ма цәрдзысты, ууыл, сә сәр сә кой сси.

◆ ...гуыбын тәригъәд әмә әфсәрм нә зоны, әхсарәй дәр әм нә нылләудзынә.

◆ Бирәе ныхәстә фәкодтой дзуары ләгимә, әркөйтә кодтой, адәм кәй схивәнд сты, ууыл, кәй нал зонынц мард әмә дзуар...

◆ Мә уд дә къәхты бынты фәхъхъау, ма фесаф дә кувәт адәмы.

◆ Хъуыдайнат дәр ма цыдәртә сдзырдта дзуары ләджы фарс, фәлә йә ныхас ницыуал акарста.

◆ Хур рәстәг уыди, хур зәххы цъарыл тылди әмә бәстә схус...

◆ Ахәм цъаммар, хъәуы знагыл хъәудзырд бакәнын хъәуы.

ЦАЕРУКЪАТЫ АЛЫКСАНДР: 100 АЗЫ

ЦАЕРУКЪАТЫ Альксандр

МÆ АБОНЫ ФЕМБÆЛД КАЛОТЫ ХАЗБИИМÆ

Жыры литературон фæсивæд мæ арæх фæфærсынц Калоты Хазбийæ. Рæстæг цæуы, мысинағтыл əввæры фæлм, ныгæны сæ. Ивгьюыды тармæ афæлгæсгæйæ, мæ цæстыты раз арæх слæууы не ‘рыгон поэт əмæ ныvgæнæджы сурæт, йæ заман, йæ алфамбылайы адæймæгтæ...

1936 азы фæzzæджы æз бацыдтæн ахуыр кæннымæ Рабфакмæ (Цæгат Ирыстоны Пединституты цур), Стрелковая, 8, – ныртækкæ – Церетелийы уынг. Не ‘мдзæрæнтæй иу – Терчы был зæронд æрдæгконд стыр хæдзары; абон дзы – филармони. Уæд æй хуыдтой «Нардом», цæмæн – бæлвырд нæ зонын; дзыртой: 1902 азæй лæууы афтæ əнæарæзтæй. Эппынкъаддæр дзы царди 60 студенты бæрц. Уым ма – əндæр уæттæ-къумтæ дæр 12, 10, 8, 6-гай студенттæн. Мæн фæстæдæр стыр залæй баивтой къаддæртæй иумæ.

Иуахæмы, сынтæгыл бадгæйæ, газет «Пролетарий Осетии» кастæн. Уым – Нигеры əмдзæвгæтæ уырыссаг əвзагмæ тæлмацгондæй əмæ йæ портрет, нывгæнджытæй кæйдæр конд. Нигеры фæсаууонмæ зыдтон, кастæн ын йæ фыстытæ – «Фæллойтæнæг», «Цæр!», «Арв ныххудти, мæй иыл хъазы», фæлæ иын уæд йæ сурæт фыщаг хатт федтон. Сау кърандас –

мæ къухы, æмæ райдыдтон уыцы къам сыгъдæг гæххæтмæ газетæй исын. Студенттæй ædde чи ‘рбахызт, уыдонæй иу (уый фæстæй йæ базыдтон – Гиоты Барис) фæрсы:

– Цæрукъайы-фырт кæцы у?

Мæ сæр фæхъил кодтон, фæкастæн дуарырдæм.

– Дæлæ дæм дзырдауы!

Үæдмæ æмдзæрæнмæ æрбацыд мæ фыд Ибрагим. Аерлæу-уыд мæ уæлхъус; аныхæстæ кодтам, стæй фæкомкоммæ, цы ныв кодтон, уымæ.

– Искуы йæ феных? – бафарста мæ, Нигермæ амонгæйæ. – Кæрæдзийы зонæм: 1919 азы ревкомты күистам, уый – Уæлладжыры, æз та – Къора-Урсдоны. Фембæлдыстæм-иу куы Салыгæрдæны, куы – Дзæуджыхъæуы.

Ацы ныхас бирæ азты фæстæ дæр мæнæй нæ рох кодта. Нæ хъæуккаг, газет «Рæстдинад»-ы раздæры редактор Челæхсаты Хъылцийы фырт Аслæнджери мын дзырдта: 1919 азы, чысыл лæппуйæ, йæ мад Баскианимæ Къора-Урсдоны ревкоммæ ссыдысты (Къусраты хæдзармæ), мæ фыд сыл тынг бацин кодта, радта сын хъуымац æмæ сækæры хай – мæгуыртæн æххуыс... Ацы ныхас, ома – ревкомты кой, мæн æмæ Нигеры ‘хæн дæр рауад фæстæдæр, 1944 азы. Фыссын æй мæ уац «Æмæ зарыд булæмæргъ нæ донбыл», зæгъгæ, уым (рауагътон æй поэты райтуырды 90 азы бонмæ – «Max дуг», N11, 1986).

Æмдзæрæнаей мæ фыд куы ацыд, уæд Нигеры ныв дардæр кодтон. Гиоты лæппу мын:

– Уый дæ хистæр æфсымæр уыд?

– Нæ, мæ фыд...

– Ау, ахæм æрыгон?

– Авд зæнæджы хицау ма цæй æрыгон вæййы? – загътон. –

Йæ дыууиссæдз азы йæхи фесты.

Чидæртæ мыл амбырд сты: Сæлбийы-фырт (елхотаг), Цæллагты Валодя (уынайлаг), Бæзаты Илья (ногираг), Баситы Дзаххott (алагираг), мæ хъæуккæгтæ Гæмаонты Сослан æмæ Бзарты Батырбæг – Хæрманы скъолайы мемæ чи ахуыр кодта.

Лæппутæ фæрауын-бауын кодтой Нигеры ныв æмæ аивылдисты, æрмæст ма дзы иу баззад мæ уæлхъус лæугæ. Уый уыди Калоты Хазби, дæлкурсы студент... Афтæ базонгæ æмæ бахæлар стæм. Уый йæхæдæг дæр кодта нывтæ. Уымæй уæлдай фыстам æмдзæвгæтæ дæр. Æмæ канд мах нæ – уым разында

ахам фәсивәд бирә. Боциты Хаджумар, кировыхъяукаг; йә альбомы – йәхи, йә бинонты, йә зонгәты портреттә кърандасәй конд фотографитәм гәстә. Хаджумар фыста әмдзәвгәтә дәр. «Дидинәг» – ахам әмдзәвгәй йын не ‘хсан фәхъяр. Строфатә – әхсәзгай рәнхъытәй, сә рифмәбыд – вазыгджын. Цәвитетон, дидинәджы хузызываңтә хурыйкастәй хурныгулыды онг. Хазбийы зәрдәмә тынг цыди. Хозиты Яков дәр әй бакаст әмә дзы раппәлыд.

Бирәгъты Петр ныффыста аргъау әмдзәвгәтәй – «Рувас әмә уәрцц». Яков әй хъавыди сывәлләттү фидәни журнал «Сырх дидинәджы» ныммыхуыр кәннымә.

Әмдзәвгәтә фыстой Билаонты Барис, Цәгәраты Максим, Гогаты Хадзыбечыр, Гәлуаты Аким, Кучиты Валодя, Гозымты Хъазыбег, Акъоты Виктор, Сидахъты Симон, Эдуард Карстен, Кокойты Сергей, Әлбегаты Мәхәмәт, Миңгәзаты Адылдже-ри, Сопойты Махар, Тъуриты Сергей, Баситы Дзаххотт, Гутонаты Зауырбек, Цырыхаты Михал, Калоты Николай, Балаты Валодя, Наниты Васо, Добаты Георги әмә ма чидәртә. Хуытъинаты Әхсар фыста радзырдтә. Нывтә кодтой Дзукъаты Әхсарбек, Беккуызарты Дзамболат, Панкратов Виктор, Тотайты Кермен, Билаонты Барис. Кермен әмә Дзамболат къамис-джытә дәр уыдысты.

...Хазбийән загътон:

– Цәттәе къамтәй нә, фәлә адәймагән йәхимә кәсгәйә – натурәйә аразәм.

Әмә райдытам студентты нывтә кәнин, фылдәр – изәрәй, цырагъы рухсмә. Нә разы-иу сә әрбадын кодтам. Әз кәй сурәттә скодтон, уыдон: Цәгәраты М., Цараҳаты Х., Бирәгъты В., Дарчиты С., Гәмаонты С., Гозымты Х., Нартыхъты Г., Дзидзоры-фырт, Бәзаты И., Надгериты Т. әмә әндәртә. Нывтә-иу алчи йәхимә айста. Чи зоны, абон дәр ма дзы искаңцы ныв әгас у. Хазбийән уәлдай хуыздәр рауадысты Туаты Сардион әмә Сәбанты Георгий портреттә.

Сардион әй йә сыйнәдҗы сәрмә къулыл сауыгъта.

Бәрәгбонты рәстәдҗы фыстам организатән, куыстуэттән сырх хъуымаңыл лозунгтә дәр. Фәстәдәр ма нын бамбал сты Тотайты К. әмә Беккуызарты Дз. Хазбийән йә хистәр әфсымәр Барис гуаш-ахорәнтә радта. Фәнд кодтам кәттаджы лыггәгтыл нә бәстәйы зынгәдәр ләгты портреттә

саразын әмәе сәе әмдзәрәны сәвәрын. Уый нәе къухы нәе бафтыд: Хазби уәдмәе рабфакәй ацыд – әнхъәлдән, Бесләнъхъәумә, – уым хуыдтой цәттәгәнән курсытә... Уырдыгәй та рәхдҗы афтыд Калакмә. Бирәе нәе рацыд, афтәе фәстәмә әрбаздәхт Пединститутмә.

Студенттә-иу зымәгон стыр залы къала пецы фарсмә әрәембырд сты сәхи батавынмә әмәе хъустой комендант Бәройты Мырзабег әмәе әхсәвгәс Абайты Иликъомә. Сәе ныхас фылдәр уыди хицәй раппәлыны уагыл. Мырзабег цыма Къостайы зыдта, Турчы хәсты қәмдәр Хоранты Созырыхъоимә фәерыс, Хъаныхъуаты Болаимә та Прохладнәмә бәхүәр-доны чырә ласта, әмәе сыл тыхджын къәвда ихимә әрцид... Хъусы, хъусы Хазби, стәй йын:

– Мырзабег, бирәе фәндәгтыл фәңцидтә, бирәе диссәгтә федтай, әмәе дыл Мюнхаузен никуы амбәлд?

– Ай-гъай, фембәлдаиккам! Әз цынә мучени бавзәрстон, ахәм нал баззад.

Къостайы тыххәй куы загъта: «Хъызылармә йәе фос хохәй скъәрдта, әмәе йыл Әрджынарәдҗы мәе фыдимә афтәмәй сәмбәлдистәм. Йәе уәләе цухъхъа, хъама, бухархуд, нымәт...», уәд ын Хазби:

– Уәдәе йыл басылыхъ әмәе йәм сахат дәр уыдаид...

* * *

Болайы кой-иу нәем уәлдай арәхдәр рауад: иуәй – немәе хъобайнәгтә, Болайы хъәуккәгтә (Апаты X., Хъаныхъуаты X.) ахуыр кодтой, әмәе-иу әхсызгонән әрәфтидтой йәе хабәрттә, иннәмәй – уыцы бонты Дзәуджыхъәуы парчы әрәнцад цирк; уым хъәбысәй хәңцыдисты дунейыл хъуыст-гонд bogælttæ: не ‘мбәстәгтә Поддубный, Басманов, Быков, шведаг Путнер, америкаг Франк Гуд әмәе әндәртә...

Поддубный бонәй иу афон бульварыл иунәгәй рацу-бацу кодта. Хъәмпын уәрәхчыил теглахуд, урсбын кәттаг тәссар-әфцәггот хәдон, әғънәгәвәрәнтә әмәе дысалгътыл хуызджын әндәхтәй лыстәг нывәфтидтә, астәуыл цылләйә быдрон, йәе кәрәтты хауджын цокоратә зәбуләй. Хәлаф дәр – урсбын кәттаг; сандалитә. Хәдоныл бынәй – уәрәх дзып-питетә. Поддубный-иу уырдыгәй әнгүз систа, йәе хистәр әмәе амонән әнгүылдзтәй-иу әй фелхъывта, әмәе – къәрци! Max,

ләппутә, йә фәдыл бафтыдыстәм. Дзыртой, 19,5 кг уәзән әфсәйнаг ләдзәг фәдары, фәлә ныр йемә нә уыд. Әз әмә Хазби, әнгүз куыд асәтты, уый дзәбәхдәр фенәм, зәгъгә, йә фарсмә әмцид акодтам. Ләт бамбәрста нә цымыдисдизи-над, әрләууыд, мидбылты баҳудт үә халас бәзджын зачъеты бын... Уыцы изәр, иннә хәттытау, цирчы баләууыдыстәм. Поддубный әмә Пугнер әрныхәй-ныхмә сты. Сә хъәбисхәст минут дәр нә ахаста. Кәй зәгъын әй хъәуы: уәлахиз – Поддубный! Хазби хъавыд Поддубныймә базгъорын әмә йын зәгъын: «Абон бульварыл кәй федтай, уыдан мах стәм», фәлә нал сарәхст. Адәмы къухәмдзәгъд әмә хъәрәй үә уый хъусгә дәр нә фәкодтаид әмә үәмбаргә дәр, әвәецәгән, нә бакодтаид.

Әмдзәрәны әхсәвгәс Абайты Иликъо – адәмон зардјытәм дәсны, цъәхснаг хъәлләсәй-иу нытъәлланг ласта, раивта-иу әй хохаг, Бәдтиаты ләппу, мах та сын – хъырнгә. Иликъойән үә уәлә – ихсыд, ләзәрд цухъхъя, нарағт үәлдзарм худ бәрзонд гоппимә. Йә цонг-иу әвдиста: кәмдәр ын басыгъыд, фыдтә үыл – нал, әмә үын дохтыртә үә зәнджы хәңцәфәй гәппәлтә систой, банихәстой сә үә хъәдгомыл.

– Әз стыр үед уыдтән... Абырәт Зауыр фехъуыстат? Әз уымә цыдтән ләбурдтыты! – райдынта-иу Иликъо, Мырзабегәй цауддәр уәвүн әм хардзау касти.

Хазби уарзта уыцы кәнгә хабәрттәм хъусын.

– Иликъо, Зауыр әңгәт нәу, мәңг хабәртә сты, дзуры йәм къахәгая.

– Куыд нәу әңгәт? Уәлә Җәнгәт хидәй дәр ма куы ныггәпп ласта әд бәх Теркмә, хъазахъ ыл куы әрхъула сты, уәд. Әз әм Дайраны комы Ермоловы дуры цур әнхъәлмә куы кастән! Ауындаңәй алидзыны фәстә къуыри мах хъоргъы әмбәхстәй фәбадт.

– Йә мыггаг та кәмәй уыд?

– Йедтәй... Ныртәккә... – Иликъо къала пецы йәхи суг әвәрәт скодта.

– Әмбалтәй! – чидәр әрбадзырдта.

– О, о, Әмбалтәй! – ныхас ацахста әхсәвгәс.

Әндәр хъәләс:

– Әз та фехъуыстон – Къубалтәй, дам...

– Әңгәдәр, Къубалтәй!.. – сразы та ууыл дәр.

Хазби дзы раппәлыд:

– Иликъо, молодец, дә «куырой» хорз кусы. Фәлә ма «Абырәг Зауыры» кино иу хатт фен, әмә дә дә хъочах митәй цы ферох, уыдан дә зәрдыл әрләүүой!

Иннаң әхсәвгәс – Битарты Бечи – ахәмәй ницы дзырдта. Студентты нә уагъта уәлдай змәлд, бильярдәй хъазын.

Рабфачы директор Быгъойты Дзыбыртмә хъаст баҳастауыд, әмдзәрән уырытәй байдзаг, зәгъгә, әмә уый дәр Бәройы-фыртән алывыд акалдта: күниә сә ныццағъда, уәд ын күист ныууадзгә рауайдзән. Цыдәр хостә байтыдтой къуымты, ауагътой дзы хуынчыты, әрбаҳастой къәппәг дәр, фәлә къәдзил-джынтае әгәр арәх әмә тынг агъуыд уыдысты. Фесафыны амал сын не ссардтой. Бәройы-фырт хуыматәджы катайы нә баҳауд!

Залы ныйизәләйд фыдуаг ләппутәй кәйдәр хъәләс:

– Быгъойы-фырт әрбаңауы!

Комендант афәлурс. Хатәны фәмидағ, әдде йәхиуыл гуидыр сәвәрын кодта, ныффәдзәхста: «Ам нә дән! Дохтырмә аңыдтән... Уырытәй, зәгъут, иу дәр нал баззад». Быгъойы-фыртән уыдәттә күйдәр загътам, раст афтә, цыма барәй, иу гәбә кәңәйдәр разгъордта, Дзыбыртты къахуәлфады сәрттә агәпп ласта әмә кәмдәр хуынчыны ныффардәг. Ләг мидбынаты йәхі сцагъта: «Райсом мәм уә комендантты рарвитут, аәз ын, цы хъәуы, уый күниә бакәнөн!» – фәтъәлланг ласта әмә феддәдуар. Мырзабеджы ие ‘мәхсәнәй күи рауагътам – йә хид къоппәй акалд зымәгон, цыма сусәнү мәй найгәнән машинаәмә әгас бон күристә феппәрста. Адәргәй, әңәгдәр, фәрәйнчын. Уәдәй фәстәмәе йә ләппутә тәрсын кодтой: Дзыбыртты дзурын кәңәйдәр цәуы, зәгъыг. Мырзабег-иу уылын-джыйас фестад, къуыммә - лиздзгә!

Хазби йын:

– Болайы әрдхорд, әгәр тәппуд цәмән дә?

– Чи у тәппуд? Хораны-фырт әмә Къоста кәрәдзимә күи ләбүрдтой, уәд сә аәз күи баиргъәвтон! Сә цәнгти хъултыл сын ныххәңцидтән, әмә сә хъаматә зәхмә әрхаудысты.

– Әмә уәд цы кары уыдтә?

– Цы хъуыди, уыңы кары! – фәкъәрцү ласта уый.

Быгъойы-фырт кәд Гакъайы топпыхосау тагъд фәтәпгәнаг уыд, уәддәр фыд-зәрдә нә дардта, уайтагъд-иу йә масть цыдәр

әрбаци. Фәмард Фыдыбәстәй Стыр хәсты бонты Азәүджыхъәуы бынмә акъоппы...

Ам әххәст нә коменданты хабар дәр кәронмә фәуон. Фәстаг хатт ма йә федтон хәсты фәстә, 1946 азы фәззәджы, базары кәрон. Тынг әдзәллагхуыз, бәгъәмсар, әнәдаст, фыдхъуын. Гуыбыр-туыбыр фәңәйциә, хъәрмхуыпп къустай чи уәй кодта, уыңы устыты цурты, йә зәронд къалозтә зәххыл лас-әгау кодта. Әз әй баурәдтон, бацамыдтон мәхи, әмә зәронд Мырзабег кәуын байдыңта. Фондз туманы йын радтон. Фәргә – ницәмәй, әнкъардтон йә тыхст уавәр.

Рабфачы раздәры студенттәй кәй уыдтон, – нә фембәлды хабар-иу сын дзырдтон, әмә мын дзы чидәр загъта, йә ләппу раздәр кәй амард, йәхәдәг та – уыңы аз зымәдҗы.

Әз әмә Гозымты Хъазыбет ныффыстам әмдәвгә «Мах фәндү» худәдҗы хуызы әмдәрәны хъәндзинәдтыл, йәхи чи күйд дары, уыдәтты тыххәй, равдыстам әй Хазбимә дәр, цыдәр дзырдтә дзы аивта, әмә йә мидәттаг дуәрттәй иуыл банихәстам. Дәс әмә ссәдз строфайә хъуыды кәнин әмбисы бәрц. Мәнә дзы цалдәр:

*Мах фәндү, әмәй сыйғыдәг
Уа әппиңәдзүх нә уәлдәф.
Абанамә згъор цәрдәг,
Әмә ма кәнай әвзәр тәф.*

*Мах фәндү, әмәй нә ран,
Не ‘хәев уләфтән әнцой уа,
Әмә Ногъаты Сослан
Пъол йә чобәттәй нә хойа.*

*Мах фәндү, әмәй «әрчъи»
Цырыхъы нә кәна тарды.
Рахәссәд нын кий Бечи,
Әмә ноджы шарты...*

*Мах фәндү, әмәй нә хорз
Әмә не ‘взәр хатәм ам дәр:
Уәтты Дарчиты Сироз
Пъәртт кәна махоркә къаддәр...*

Мыртазты Адылдже́ри мә жемдәвгә ракуырда – чызджы зәрдә балхәнынән. Ныфғыстон 18 строфайы... Сәумәйә бәхыл күйд рааста лирикон хъайтар. Йә сагъәстә. Йә фәндаг. Ног балц. Йә рагон, йә кәдәрәи балц уыди тар мылазы, әнәсәрфат, фәләй йә ног рацыды хуримә хәрхәмбәлд фәүйдән әмәйә дардәр атындаңзән. Рифматә – гипердактилон, џавдон уәндҗы фәстә әнәцавдонтә – әртә:

*Иу фәскъум дәр нал ныууадзән,
Иу әфцәг дәр, фәз.
Ивгъуид дуджы царды балҗән
Не ссардтон фәрәз.*

Хазби мын уый тыххәй бауайдзәф кодта:
– Дәумә хъазәгау кәсы, фәләй йәххи номыл күү ным-
мыхуыр кәна, уәд та?

Мыртазты Барисимә иумә рауагъадад «Ир»-ы күү күистам, уәд әрымысыдән йе ‘рвад Адылдже́рийи (хәстү фәмәрд). Мә жәрдүл әрләууыд, жемдәвгә мын күйд ныфғыссын кодта.

Барис:
– Касти мын ай йә заманы. Йәххи фыст ай хуыдта әрмәст. Фиппаниаг мәм нае уыд. Фәләй исказы бәстү фыссын нае хъәуу. Рәдыйд уыдис уый дәуән.

Йә хъуыды Хазбийи хъуыдымә фәиу.
Хазбииимә маҳ, стәй бирәе чидәртә әнхъәлмә кастыстәм Сәрәбийи чиньдҗы рацыдмә. Йәххи ныхәстәм гәсгә, хъуамә фәзындаид Хүссар Ирыстоны, фәләй фәстәдәр, 1940 азы, уагъд әрцид ам, Цәгаты – «Әргом зәрдә». Бирәе дзәбәх жемдәвгәтә дзы ис, уәлдайдәр – йә афоризмтә, зәгъәм:

Зәхх у сценә,
Цард та – драмә,
Архайджыгтә – маҳ.

Фаг номдзыд уыдис Сәрәби уыцы рәстәджы. Фыста драмон уацмыстә дәр. Әвәрдтам ын йә пьесә – «Ирон сиахс». Уайдзәфы ныхас зәгъын ын бауәндүд Хазби. Иу архайәг иннәйи асырдта кәртү, әрриуыгъта йә, фәләй хъамайы фынды бәласы цонгыл фәфидал әмәй ыл ауындаңзәй бazzad... Уый Сәрәбимә кастстыр әрхъууыдзинад. Йәхидәй бузныг уыд

әмәе йәе әргомәй дзырдта. Пъесәйи кәронбәттәны ләппу ус әрхаста, әхсәвы йын йәе уәләдарәс раласынмә күнд бавнәлдта, афтә сценәәмбәрзән әрхауд, әмәе театрдзау цыбәләй аzzад.

— Ам Шекспирә җыйафын, — загъта автор хъазәгау, әвәеццәгән. — Архайд йәе тәккә цырынмә күң бахәццә вәйиы, уәд әй фәчъепп ласы.

Үйд фәдым ын Хазби:

— Дәхәдәг нәе, адәм дәе, мәнәе ирон Шекспир фәзында, зәгъгә, сәхәдәг күң ‘ппәликкәй, уәд хуыздәр уаид, цыма...

Әмдзәрәны стыр рудзынджы бын, Терчырдыгәй фарс – Наниты Васойы сынтағ. Әхсәв-иу мәйрухсмә рабадт, фыста әмдзәвгәтә; йәе сыхәттә – тарф фынәй... Фәсизәр Хазбимәе йәе уәлхъус февзәрдистәм әнәсымәй. Вако газеты кәронаил кърандасәй ныфтыста цыппар-фондз строфайы. Фыщаг ма хъуыды кәннын:

Ахәм әхсәвы
Сабыр у әрдэз.
Зәрдә үләфы
Риуы әмбәрц.

Йәе чысыл скъаппгонд гуыдыраәвәрдәй дардта. Райста йәе сусәг, ие ‘мбәхст чингүйтәй иу – Есенини уацмысты әмбырданонд. Ие ‘ддаг цъар, йәе фыщаг сыйфәтә дәр – тынд. Хазби йәе рафаелдәхта әмәе йәм кәсина тә байдыдтам. Иу әмдзәвгә дзы – «Я покинул родимый дом...» – дынууә хатты бакастыстәм. Хазби йәе рафтыста. Рафыстон әй әз дәр. Дыккаг бон әй әнәе әркәестәйә дзурын зыдтам.

Вако тынг бирәе чингүүгә бакаст, бирәе зыдта, фыста әмдзәвгәтә уырыссагау дәр. Хәсты рәестәджы Хазбий хуынзән йәе рәзгә цард радта Фыдыбәстәйи сәрүл. Фәләе йәе уацмыстә хицәнәй абор дәр нәма рацыдысты... Уыци әхсәвәй фәстәмә-иу нын Вако, фадат уәвгәйә, каст Есенинәй исты. Max әнхъәлдтам, йәе кой уый размә скъуыдзәгтәй күнд цыди – ома, расыггәнаг, хулиган, хәтәнхуаг, уымә гәстәе йәе фыстытә халыны хос йедтәмә ницы уыдзысты, зәгъгә, фәләе йәе күң базыдтам, уәд әй баннымадтам нәхицән хәзнейи ссардыл. Ие ‘мдзәвгә зәрдәйи туттә тәдзын кодта, цыдәр әнахуыр тых әмбәхстас... Райгуырән зәхмә романтикон уарзт, фыдәлты уәзәгәй фәхицәны хъынцым, рагкъонамә бәллүны

æрхуым әмә ма бирæ әндær цыдæртæ, зæгъын кæй нæ фæрæстам хуымæтæджы ныхæстæй!

*Я не скоро, не скоро вернусь!
Долго петь и звенеть пурге.
Стережет голубую Русь
Старый клен на одной ноге.*

Рабфачы фæсивæдæй әмдзæвгæтæ чи фыста, уыдонæй ма кæмæйдæрты рæнхъытæ мæ зæрдыл дарын, әндær сæ ничиуал рафæзмдзæн, әмә сæ æрхæссæм.

Кокойты Сергей:

*Æруади мæ ныхыл
Мæ хиды æртах.
Æмæ уæд нæ сыхыл
Æз байстон мæ къах.*

Калоты Николай:

*Нæ кæнын рох, мæ дарæг Терк,
Ды мын цы хæрзтæ фæдæ, уыдон.
Дæ улæнты æз кодтон ленк,
Мæхи дæ æрфыты ныхъуылдтон.*

Добаты Георги:

*Кæс-ма Цæдисмæ, куыд худы фæз,
Сæрибер бæстæ, рæсугъдæй рæз.
Кæнæм хъæлæстæ, кæнын æз дæр,
Цæмæй нæ цард цæуа хуыздæр.
(Кæнæ):
О, диссаг, диссæгтæ, – Харитон
Гæххæтт дзæгъæл хардз скодта иу тонн.*

Акъоты Виктор:

*Ирæзуй тала,
Нæ кæнуй ала
Хори лæфинтæй.*

Сидахъты Симон (немыцаг әвзаджы чиныджы цъарыл):

Ацы чиниг – немыцаг,
У ныхæстæй йемыздаг.

Әмдзэрәны рудзгуыты иуы гом цæстыл – фанер хуыд. Ууыл әддәрдыйгæй, хурмæ хи тавæн бынаты сærмæ, Хазби химион кърандасæй ныфыста:

Уæдæ чи цардаид раджы
Ацы стыр галуан-хæдзары?
Цымæ цавæр тыхты руаджы
Уый æрбайсæфти, фæтары?

Цыдæриддæр дзы ссардтой – Хазбийæн йæ чиныджы сты. Фæлæ ма дзы агуринағ ис журнæлты, газетты, хионты, зонгæты хæдзæртты. Зæгъæм, мæнæ, кæй нын-иу каст, уыцы рох æмдзæвгæты рæнхъытæй:

Зæххы къори тыгъды куы ныzzылди дардыл,
Уым денджызтæн, фурдтæн ныккæнæн дæр нæй.

Æндæр:

Мæ сærмæ уыд нæзы бæлас.

Дардæр:

Фæсмойнаг у нæ фембæлд махæн,
Кæннод цæмæн хъуыдис æниу?
Ныр ма нæ кæрæдзи цы къахæм,

Хъуыды-ма кæнын Хазбийæн йæ эпиграммæты мидис дæр. Фыццаг: æрыгон поэттæй иу, æхсæвы ныв æвдистæйæ, кæронæй фæкодта куыдзы рæйин, æмæ йе ‘мдзæвгæ иууылдæр сси куыдзы рæйд, зæгъгæ, фыста Хазби. Дыккаг: хистæртæй кæмæндæр уайдзæф кæны, ома – ам тъæпп, уым тъæппæй дæ чиниг аæттæ æмæ нæм хатыс – «бакæсут!», хом кæрдзын дæттæгау. Әвзæрстам Хуытъинаты Әхсары (Цыппуы кæстæр æфсымæр) радзырд... Хъæууон лæг хуы схаста, ауæй йæ кодта æмæ балхæдта бандæттæ, скъапп, сынтæг. Авторы къуыммæ тардтой, цæмæн, дам, схаста хуы, цæмæн æй ауæй кодта, цæмæн балхæдта истытæ? Уый, дам, хиисбонмæ тырныныл ардауы. Әхсар загътта: «Әмæ йын уæдæ давын кæнут?» Хазби дæр быщæуныхасы бацыд: «Балхæдта, уымæн æмæ йæм нæ уыд хæдзары

ахәм дзаума. Худ дын нәй, әмәе йә дуканийы куы райсай, уәд уым галиуәй цы ис?»

Рабфак әмәе Пединститут – уыцы иу агъуыстыты, кәрәдзимә сә дуәрттә – гом, се ‘мбырдтә, сә бәрәгбонтә – иумә, сә хәрәндөн дәр – афтә. Ахуыргәнджытәй бирәтә дыууә раны дәр күистой. Рабфак-иу каст чи фәци, уымән – әмраст фәндаг институтмә. Раздәр куы загътон: Хазби мах сәрты уәлдәр скъоламә бахыт. Уый дзурәг у ахуырмә йә зәрдәргъәвдзи-надыл, йәхиуыл тынг кәй күиста. 1939 азы әз дәр сән институты ахуырдау. 1940 азы, фәzzәджы, дыккаг курсы мә ахуыр ныууагътон хәдзары зын уавәртәм гәсгә, әмәе ахуыр-гәнәгәй кусын райдыйтон. Фәләе ма, институты уәвгәйә, Хазбиимә әрвилбон дәр кәрәдзийы уыдтам, иу нә иннәмән кости ие ‘мдзәвгәтә, дзырдат йә сагъәстә.

Уыдис нәм тыхджын литкъорд. Разамынд ын ләвәрдтой Нигер, Кандиев, Лукашенко, Криворучко. Литературон изәртү кәнә бәрәгбонты сә хъәләс арыдта, әмдзәвгәтә кәсгәйә, Хъараты Ибрагимән, Едзиты Цинийән, Әгъуызарты Георгийән әмәе иннәтән. Литкъорды әмбырдты-иу әвзәрсторай райдайгәты сഫәлдыистад. Кастьсты С. Кораблиновы фыстытәм. Раныхас кодтой Бузойты Кермен әмәе Нигер. Адон иннәтәй се ‘ппәтәй растдәр фиппайдтой әмдзәвгәты хорздзинәйтә әмәе хъәнтә дәр. Рауади быцәу. Хазби рахәңцид Нигер әмәе Кермены фарс. Уымәй раздәр, рабфачы ма куы уыдыстәм, уәд мә Хазби ахуыдта прозәйы секцийы әмбырдмә. Әвзәрсторай институты студент Тлаттаты ләппүйи роман. Уым – Нигер дәр. Уацмысы райдайән: автор хъәуәй горәтмә фистәгәй сәйцид, әрбаййәфта йә иу тарәрфыг ләг уәрдоны; уый йә йә фарсмә сбадын кодта, әмәе горәтмә схәцца сты. Әхсәвы йын фысымуаты уыцы хъуынджынәрфыг фәндаггон йә хабәрттә фәдзурдзән. Уый – романы мидис – хъуыстгонд абырајджы цардвәндаг. Мә зәрдыл ма дзы ләууы әрмәстдәр иунәт дзырдбаст: «Мәнә мән хуызән цыппәрдигъон ләппү». Автор уый фәстәй ие ‘мбәлтәм арах хатыд: «Уә хабәрттә мын радзурут, әмәе сә мә романмә бахәссон». Уацмыс мыхуыры нә фәзынд. Хазби-иу афтә: «Авторы цы хъуыди – йә армы баftyд; адәмән йәхи базонын кодта, әмәе йәм къухәй амонынц, уәртә романтә фыссәг, зәгъгә».

Литературон фәсивәдән хорз әххуыс кодта уырыссаг литературәйы ахуыргәнәг Криворучко. Рабфачы ма күң уыдыстәм, суанг ның уәдәй амыңта литературәйы теори Кировы номыл кәсәндоны алы майраңбоны. Фыщаг хатт уымәй фехъуистон «хорей», «ямб», «анапест», «анафора», «перифраз». Ацы профессор 1939 азы Хетәггаты Къостайы тыххәй журнал «Мах дуджы» раугъата стыр статья. Уый – зәрдәхәлар ләг, хұымәтәг. Уынджы дәр-иу студенттимә литературәйы фарстатә әевзарыныл схәңди. Федтон сәе Хазбииңә ныхасгәнгә проспектыл кәсәндоны дуармә. Хазби фарста Блокәй: «Блок йә поэмә «Двенадцать»-ы, кәд мистик нәу, уәд Чырыстың хуыз йедтәмә къұхы цы райсын кодтаид сырхәфсәддонтән, уый не ссаңда?» Криворучко дзырдта, зәғұғә, Блокән Чырысти у рәстдзинадыл тохғәнәджы рухсмә сидән фәлгонц». Хазби наә саст: «Уый бәсты Прометей кәнә Геракл хұыздәр сфиғыдтаиккөй!» Криворучко – бәрzonд, әгәр хәрзхуыз, йә цәститә әддәмә дзәбәх дәр наә зындысты. Дзургә-дзурын йә хұуыр кодта лыстәг әхситт, цима дзы къуыззитгәнән кәнә цъыс-цъысаг уасыд. Хазби иниә ахуыргәнджытимә дәр йәхи дардта уәндөнәй, әнәкъәмдзәстygәй, әргомәй.

Үйдон Печуркин, Даукша, Немировский, Семеновтә (дыу-уә), Ерошкин, Коцюбинский әмә суанг Лизунов дәр. Лизунов иннәтәй – «зындаң сәттән әхсәр», студенттыл йәхи уыйас әнгом наә баста. Фәлә дзурынмә – тың дәсны, артист – йә лекциты, студенттә йәм хұусгәйә сә цәст дәр не ‘рнықуылдтаиккөй, йә юморхъәстә ныхастәй-иу сә худын дәр фәкодта, кәд йәхәдәг никуы базыххұыр, уәддәр. Уарзта йәхи кой ракәнын. Ног студенттән-иу йәхи базонын кодта афтә: «Уә разы ләууы философийы доктор. Әз антикон дүгтәй XX әнусмә ме ‘ккой фәхастон Фалес, Анаксагор әмә Аристотелы стыр уаргъ. Фәлә кәсдзынән лекцитә әрмәст мәхи сәрмагонд зонадон скъолайә, марксизмыл әнцайгәйә...» Фәсдзәнгәрәг ыл, уләфты сахат, студенттә къәлидоры әртүрхұыр сты. Фарстой йә. Платоны амындаң гәсгә, хаосы идеятә-удтә күйд цоппай кәнынц, стәй исты предметы кәнә цәрәгтойы хұызы ногай күйд фәзынынц, уымәй. Уый әддә ахәм ныхас бәргә наә уарзта, фәлә йын гәнән нал уыд әмә әнәбары дзуапп ләвәрдта. Чидәр философийы әндәр ахуыргәнджы кой скодта, – ома, уый афтә күң наә зәгъы. Лизунов

ын: «Амæ уый та цы ‘мбары? Мæ лаборант! Кабинет рафснайы, графины сыгъдæг дон ныккæны, бындзытæ йæ худæй мары». Хазби бафарста: «Сымах фæзæгъут, философи партион кæй у, ис дзы ныхмæвæрд дыууæ змæлды, къорды, алчидаær йæ позици хъахъхъæны: иутæ – идеализм, иннатæ – материализм райдайæнæй абоны онг, афтæ уыдзæн дардæр дæр алы æмæ алы хузыздытæй. Фæлæ сымах фæзæгъут ноджы, зæгъгæ, алы наукæ дæр – партион, æмæ уæд математикæ та?» Лизунов: «Уый дæр! Уый – тækкæ философondæр, иппæрдæр ахуырад! Идеализм: дыууæ+дыууæ = цыппар. Уыцы «цыппар» цы сты – бæраæт нæй. Материализм: дыууæ галы+дыууæ галы = цыппар галы. Ам «цыппар» – конкретон, реалон. Ды мæ лекциты æмдзæвгæтæ къаддæр куы фыссис, уæд æй зонис æмæ мæ ныр нал бафарстais». Афтæ зыдта фелхыскъ кæнин дæр. Хатгай-иу æгæр риссаг рауад йæ рæхуист кæмæндæрты. Кæцыдæр курсы дыууæ-æртæйæ фæстæмæ – иууылдæр чызджытæ, сæ сæртыл берет æмæ тегла худтæ, уæды модæ. Лекции бафарстæуыд: «Кæд Платон идеализмы рафæлдисæг у æмæ нын зиан йедтæмæ пайды нæу, уæд ма йын йæ кой та цы кæнæм, нæ рæстæг çæуыл сафæм? Иуварс ын асхойæм йæ чингуытæ æмæ æрмæст материалистты ахуыр кæнæм». Лизунов: «Уынын бирæ худтæ, сæ быны та – мур дæр ницы. Астæуккаг æнусты инквизици сног кæнинмæ хъавут?» Лизунов – зындарæн, зынудайæн, уæддæр-иу Хазби йæ хорзы кой кодта, йæ зæрдæмæ тынг цыд йæ оригиналондзинадæй; мысыд ын йæ кæддæры дæсны раныхас. Уæд нæм хонгæ уазæгуаты сæмбæлд Дзæрæхохты X. – граждайнаг хæсты; Октябрь революцийы легендарон хъæбатыр архайæг. Даргъ, бынмæ зæбул æмæ сæ кæрæттæ хæрдмæ къæлæт зачæтæ, роцъодаст, цухъхъа, хъама, бухархуд, кæсæнцæстытæ йыл. Асæй – ныллæг. Уый фæдзырдта мидхæсты æмæ фæсарæйнаг интервенцийы хабæрттæ, Керенскийы хæдзархæлды бонтæ, «хъæддаг дивизийы» хъуыдæгтæ, суанг Цæгат Америкæмæ куыд аftyыд, уыдæттæ фæдзырдта æртæ сахатмæ æввахс. Амæ йæм куыд хъуыстам! Уый фæстæ ма исчи радзурынмæ йæ ныфс бахæсса – зын бауырнæн. Фæлæ бахаста! Амæ чи? Лизунов! Йæ раныхас – æрмæст 15–20 минуты бæрц. О, уый çæстыл ауайын кодта Чапаевы дивизийы тох. Ахсæвыгон Лизунов йæ дыууæ ‘мбалимæ – сгарæг урс æфсады ахст зæххыл, знаджы фæсчъылдым. Сæ тас, се

‘нкъарәнтә. Мәнә сә федтой, базытой... Хәрзәввахс... Се ‘хсән – әрмәст ىалдәр къаҳдзәфы. Старджытә зәххы ‘мбуар нытътъәпән сты. Размә дәр, фәстәмә дәр фәндаг – лыг-гонд. Нәй фестән, фезмәлән... Әрхәссәм ораторы кәронбәттән ныхәстә:

«Хъәр:

– Уым чи ис?

Әз – әңцад, әмыр.

– Чи ‘мбәхсү уым?’

Әз – әдзәм, къуырма.

– Чи ис уым – күү зәгъын?

– Әз – әгомыг, дур.

– Чи ис уым? – фәстаг хатт ма фәрсын!..

– Уый әз, Лизунов!!! – фәгәпп ластон, мәхи размә аппәр-стон топпәргъәвдәй!.. Охх, күүд карз, күүд әвирхъяу уыд!!!»

Ууыл фескъуыдзаг. Лизунов ай афтә дәсны фәци, ахәм эмоци, ивгә интонаци әмә мимикәйә – мә сәрыйхъуынта арц абадтысты, буар дыз-дыз кодта, зәрдә цыма ныллаууыд. Хазби-иу афтә, фембәлд әримысгәйә: «Уыңы нывән әндәр искәй дзырдтәй равдисән нәй, никәңү профессионалон артист ай ранывәннәзән, әрмәстдәр Лизуновән йәхи йедтәмә».

Лизуновы раныхас арәх әримысәм Гуытъиаты Хъазыбегимә. Уый дәр уыңы әмбырды бадти, фәлә уәд кәрәдзийи нә зыдтам.

Хазби искәй уды драмә, искәй хъысмәты трагеди йә зәрдәмә күүд хаста әмә дзы адәймагдзинады стыр гуырәнтә күүд хатыдта! Физмат әви әрдз-зонән факулъеттәй кәңцыдәрәй иу чызг әмә ләппу – әдзухдәр иумә цыдысты, адәмәй – иппәрд, цәүүл дзырдтой – ниши сын ницы зыдта, уымән әмә сә студенттә сәхәдәг дәр күүддәр сәхицәй фәрсмә цыма ссыдтой әнәрвәссонәй. Ләппуйыл – зәронд фәлурс плащ әмә къепкә зымәгәй-сәрдәй, судзинай сыл әмпүзыты фәдтә дәр. Чызг цыди дыууә ләдзәджы әңцой, йә къәхтә размә әмәппәрст кодта. Ләппу йын хәңцыд йә цонгыл әххүйсгәнәгай. Дардәй – мәгүүрхуыз, хәстәтмә сә цәсгәмтә – иудадзыг райдзаст, худәнбыл. Хазби не ‘ппәтәй раздәр бафиппайдта, базыдта цыдәртә уыдон тыххәй, әмә сәм иуахәмы мә цәстәнгас дәр аздәхта. Max сә фәдил

цыдыстым фæстæуæзгомау, хъуысти наем сæ хъæлдзæг худын. «Адон хабар афтæ у, – райдыдта Хазби, – уыдысты зонгæтæ; кæмдæр поезды æви машинæйы аварийы бахаудысты, æмæ чызг фæсахъат. Лæппу йæ нае аппæрста, нае ныуугъта – байу сты. Max бынаты æндæр исчи, зæгъям, Шекспир, Пушкин, Достоевский, Толстой, Чехов, Короленко кæнæ Горький, уæд сæ фæрсты нае ахъыримаг уайд, – йæхи сæм хæстæг баласид, бахæлар уайд семæ, бамбариd сын сæ рæсугъд миддуне æмæ йæм адæмты æркæсын кæнид». Æз ныр 47 азы фæстæ дæр ма фæмысын уыдон. Куыд диссаг, куыд вазыгджын у адæймаг, йæ цард! Уыцы трагедион уавæр рапром кодта лæппуы бæллицца миниуджытæ: æрбалæууыд æфхæрд, сæфт адæймагæн удæнцой æмæ йæ амонды бæрзонд хохы цуупмæ сæргъæвта. Уый хыгъд чызг лæппуы цард сфидауын кодта йæ зæрдæйы рæстад æмæ зонды рухсæй... Нае зонын, кæцæй уыдысты, сæ наемтæ, сæ мыггæтæ, фæлæ сæ сурæт мæ развæндагыл хуры тынтæ æлвисы.

Уый дæр мын Хазбийы руаджы у...

Ацы мысинаетæ фыссын бирæ азтæ аивгъуыды фæстæ. Цыдæтæ ферох сты, дзурын æрмæст, Хазбийæ ма мæ зæрдyl цы лæууы. Æз æххæст кæнын мæ хæс йæ разы. Æнцой мын нае дæтты ме ‘фсарм, ноджы – фидæны курдиатджын фæлтæры домæн; рæстдинад зæгъын – мæ нысан. Арах фæдзурын йемæ мæхинымæр. Фæфæрсын æй. Exx, куыд æхсызгон хъæуы мæн йæ хъуыды, йæ фæнд, йæ уынаффæ, йæ цæстæнгас аивады, царды, историйы фæзындæм! Мæ ристæ зæгъинæтæ, чи зоны, æрмæстдæр уымæн рапром кодтаин; чи зоны, æрмæстдæр мæ уый бамбærстаид, уый мыл батыхстаид. Ныртæккæйы фæлтæрæй бирæ йе ‘мгæрæтты нае уайы – нæдæр курдиатæй, нæдæр зæрдæйы сыгъдæгдзинадæй. Иc дзы ахæмтæ, æцæг фыссæг чи наеу, стæй фыссæг цы у, уый æмбаргæ дæр чи нае кæны æмæ йæ æнусмæ дæр чи нае бамбардзæн. Чи сæ хæстæй ралыгъд, æрцахстoy йæ, фехсыны тæрхон ын баивтой – фæстæмæ фронтмæ! – æмæ та фыщцаг бон немыцмæ февзæрд... Ныр фыссы патриотизмыл. Чи – æфсæддон хæс бафидыны адæргæй йе ‘нæсахъат уæнг бакайдта, чи – йæ ныйярæг мады фæнадта, æмæ уый фæстæ æмдзæвгæтæ фæлдисы, æз, дам, дын арвæй стъалытæ дæр æрхæсдзынæн! Кæмæн та сæ йæ бон у хæсты заманыл дзæбæх æрфыстытæ ласын æмæ дзы иу хъуыдайад ахæм бакæнын: «Max æвддæс æрвадæй (мæхæдæг уыдтæн

жестдәсәм) хәстмә бахауыны адәргәй нәхи әмбәхстам хәхты, Хъәдәргъәвәны, уыдыстәм әнгом къорд, әмә-иу Цәгатырдыгәй «әблавәйә» тәссаг күү уыд, уәд-иу нәхи айстам Гүирдзыстонырдәм, Хуссарырдыгәй тәссаг, уәд та-иу Цәгатырдәм...»

О, әвәдза, Калоты Хазби күүд дард ләууы ахәмтәй!

Цәй, ныр әрфыссәм йә портрет, йә бакаст. Уый – рәстәмбисасәй бәрzonдdәртә, рәхснәг ләппү. Әмраст, әлвәст уәңгты конд. Тарбын морә цәстытә – әппәтфиппайәг; йә фезмәлд – цъус уәзбын. Ныхасгәнгәйә йын әрфгуыты, къухты змәлд дәр – әххуысгәннәг йе ‘нкъараңтә, йә эмоцитә равдисынән. Таргомау сәрыйхүүнта – бәзджын, хәрзәфснайд. Цәугәйә йә риу размә хаста схъәлгондәй; уәхсчытә – фидар, хъәсдар-джыту, цәнгтә – хъиснуар. Хъәбысәйхәцәджы дурнад къабәзтә. Былтә: бинаг зына-нәзына әddәмә хәңцид йәхижүүл. Ныхасгәнгәйә, кәнә әмдәзәвгә дзургәйә йә бон хъәрәй дзурын нә уыди, хъәләс – фәсусбын, бәзджынгомау, ферхә-цаг. Горәты цәргәйә йә хъәууон хүүз нә ивта; йә сәрыл – тъәпән, села сау къепкә фәтән тапка къәлидоримә; арах цыди бәгъәмсарәй дәр. Никуы йыл федтон исты әрттиваг, интеллигентон уәләдарәс, нәдәр галстук-хъуырбәттән. Бәрәг ыл – хәдзары бинонтә бирә кай сты, әмә дзаумайә буцәфсәст не ‘ийәфта. Хъал митә, әнәрвәссоңдзинад, исказ дәлдәр әвәрын – әмгәрон дәр нә! Уыцы хүыммәтәгдинад ын араэта адәмы әхсәнмә фәндаг – студенттәй суанг профессорты онг. Әрыгонәй сардата йә ас ләджы фәлгәт, сбәрәг йә мидахаст, йә характер; сфирад әрдз, әхсәннад, цард әмә зонадмә йә цәстәнгас, алцәуылдәр хъуыды кодта йәхирды-гонау, барста әмә карста йәхи барәнәй. Уырыссагау әй зәгъиккам афтә: «Он рано оформился как личность». Әнә уымәй та наёй фыссәг суәвән. Ахәм әдзудгә зәрдәты хи-цау – Байрон, Пушкин, Къоста, Маяковский... Иуәй-иу әрәгмә «сцәттә» вайиы, зәронды бонтәм дәр йә уды, йә цәстомы фәлгонц сисамайән фәкәнү, фәлә Хазби раджы сәргом.

Къостайы райгуырдыл 80 азы сәххәсты бәрәгбонмә (1939) Ирыистонмә ссыдысты Фадеев, Тренев, Погодин әмә иннәтә. Уазджытәй чидәртә фембәлди Пединституты студенттимә: Уткин, Свирский, Шприт. Уый бакаст әмдәзәвгәтә

имам Шамилы тыххәй. Уткин – зындгонд әрыгон поэт, сау сәрыхъуынты гуппар – мәкъуылы хуызән; йәе үңбыр әмдзәвгәтәй ма мә хъустыл зыланг кәны сәурайсомы азәлд, боны әрбацъәхы змәлдү ритм әмә уасджыты уасын хъәугәрон...

Студенттә, уәлдайдәр чызджытә, фарстаты бын фәкодтой уазәдҗы (ғәххәтты ғәбәзтүл фыстәй йәем сә калдтой, бакаст-иу сә әмә ләвәрдта дзуапп). Сә фылдәры фәндон: «Изәры мә демә фембәлын фәнды» кәнә: «Ус дын ис, әви нә?» Ноджы: «Есенины чингуытә кәсын цәуылнә уадзынц?», «Маяковский йәхәдәт йәхи әңгәм амардта, әви йә багәрах-чындауыд?» Фембәлдү фәстә Мухарбек (Кочысаты) әмә Хазби йемә ныхасыл бафтыдисты: рауади сәм Байроны кой. (Мухарбек әй уәд тәлмаң кодта). Чызджытә сә сәртты Уткинмә сәхи ивәстөй. Ногәй та йын ғәххәттә йә къухы фәсагътой фембәлыны тыххәй. Хазби сәм цәхгәр фәзылд: «Уазәг сымахән нәлгоймаг у, махән та – поэт!»

Ихатт литкъорды уәнгтә әрәмбырд сты ЦИНИИ-ый. Хистәртәй дзы уыди әрмәстдәр Хъайтыхъты Г. Хазби – докладгәнәг. Радзырдта, әрыгон авторты сәхиуыл куыд кусын хъәуу. Әз уымән дәр йә раныхас химион кърандасәй чырынта тетрады сыйфтыл ныффыстон. Райдыдта афтә: «Аивад әмә литературағы бәрzonдmä хизгәйә, сәккй кәнин әмә цытджын уаргъән хәссин хъәуы Гомеры, Эсхилы, Дантеи, Шекспири, Бальзачы, Толстойы, Пушкины, Горькийы әмә иннә классикты чингуытә». Равзәрстой редколлеги, цәмәй бацәттә кәнной әмбырдгонд райдайгәтү уацмыстәй. Фәлә дзы ницы рауади: фәхәңгәр сыл нә фәци, ләгъз ныхастәй уәлдай (уый размә иу ахәм чиныг цыппарән уагъд әрцид Дәбейи әххуысәй – «Max уарзәм» – Цәгәраты М., Кочысаты М., Мыртазы Б., Баситы Дз.-ән).

Әрыгәттыл аудән кодтой тынгдәр Мамсыраты Дәбе, Нигер, Ардасенты Хадзыбатыр, Хъазыбеты Хъазыбет. Мә фың-цағ әмдзәвгәтә районы газет «Сырх Дыгур»-ы фәзындысты Хъазыбеджы цәстдардәй 1933–35 азты. Стыр циклимә мән тыххәй рауагъта статья дәр. Әз – фәндзәм къласы ахуырдзау, уый та мә әнхъәлдта ас ләг, әмә мә разы әрәвәрдта карз домәнтә, ахәңди-иу тәссармә дәр. Әз, әхсәвы ныв әвдисгәйә, әмдзәвгә фәдән афтә:

*Дард хурыскæсæн
Дары та бур.
Райсом куы слæсдзæн
Уырдыгæй хур.*

Хъазыбег: ома, дам, ма цавæр æндæр хурмæ əнхъæлмæ кæсы автор? (Ахæм къумых равзæрсты аххосæй-иу мæгуырау критикæ кæуылдаæты рухс бон тар кодтой). Эндæр æмдзæвгæйы æрфистон сай хъæды пейзаж: ставд æмæ даргъ бæлæстæй – æмырæхгæд, кæлдымтæ æрхытыл – цæхгæр-мæхгæртæ, кæмдæр – куы топпы гæрах, куы – хъæддзауы фæрæты къупп æмæ фæлдæхгæ бæласы къæс-къæс. Фыццаг дыууæ рæнхъы:

Бафтыдтæн комæн йæ нарæгмæ

Арфгомау хъæды кæмдæр.

Мæ критик: зæгъгæ, цæмæн бафтыд абоны цардæй хъæды арфмæ? Хъазыбег хæстæгмæ мæн базыдта æрмæстдæр 1939 азы: ме ‘мæзæвгæтæ йын бахæс кодтой равзарынмæ, уыдис дзы тæлмацтæ дæр Лермонтовæй. Уæд мæн фыццаджы барæн нал райста. Мæ тæлмацæй цы загъта, уый раст уыд:

Цыргъ цæцæйнаг дойнаг дурыл

Стæнхъ хъама кæны.

Ам – инверси, «цыргъ» йæ бынаты нæй, хъуамæ уа «кæны»-иы фарсмæ (цыргъ кæны). «Стæнхъ хъама» – зын дзурæн, хъуыры ныссæдзы – «хъ»-тæ кæй сиу сты, уымæй. Хазби ацы ран репликае баппæрста: «Бирæгъы хурхы уæны стæг куыд нынхъсти, раст афтæ!» Худæджы хос фæци мæхицæн дæр.

Лекцитæй уæгъд рæстæджы Хазбиимæ нæхи ирхæфстам афтид аудиториты, фæлдæхтам чингүйтæ, цæттæ кодтам ахуыры хæслæвæрдтæ, кæнæ та куыстам нæ фæлвых, æрдæгфист фыстылыл. Эмæ та ацы хатт дæр сærккаг уæладзыджы цыппарæй бадтыстæм. Эз уæд фæцалх дæн Джек Лондоны уацмыстыл, кастæн йæ радзырд «Любовь к жизни», Хазби та А. Блокы æмдзæвгæты æмбырдгонд. Ацы поэт æй йæхирдæм тынг здæхта ие сфæлдыстады романтикон æрвхуыз мигъфæлмæй, йæ мидныхлæууындзинæтæй, субъективон хъизæмæрттæй; бирæ æмдзæвгæтæ дзы зыдта æнæ чиныгæй, (цикл «Стихи о Прекрасной Даме»). Уыцы поэтæн ног историон дутмæ æрбахизæны цыдæр йæ уды мидæг марди, хæлди, цыдæр та дзы гуыргæ, рæзгæ кодта. Блок – трагикон поэт. Эвæццæгæн, стыр поэттæ рацæ-уынц мидуды уæззау трагедийæ. О, æмæ аудиторимæ æрбахызт

истфачы студентты къорд. Мах уырдыгәй рацәуинаг уыдыштәм – сәх ахуыргәнәг Ахъиты чызг наә баурәдта, кәд уә фәнды, – баззайут наә семинары, зәгъгә. Бәзаты Илья (Рабфачы раздәры студент) әрдзырда ирон адәмырагон заманәй, фыццагуәвәг әхсәнадәй, не ‘взаджы, наә этнографиыйы цы фәдтәе бафиппайән ис, уыдоныл. Жерныхас рауда цымыдисаг, Хазби дәр дзы активонай стымыгъ әмә радта цалдәр фарстайыг: «Цәмән дзуры абон ирон ләг бирәон нымәцы «Не ‘фсин» («Не ‘фсин ам наәй»), кәнә ус: «Нә ләг» («Нә ләг йә балцәй әрыйздәхт?») Бәзайы-фырт: «Уыдон – патриархат әмә матриархаты әвдисәндартә рагон дугты агъоммәйә».

Хазби-иу ногәй цы ныффыста – равдыста-иу әй үе ‘мбәлттәм, әңхъәлмә каст фиппаинәгтәм. Ләвәрдта-иу фәлварәнтә дәр: ныффысс ахәм темәйыл райсommә исты. Зәгъәм: ме ‘мдзәвгә «Сатәг сау ҇әстү каст» рантыст афтәмәй, ис ма мәм ноджыдәр. Йә уацмыстә се ‘ппәт йә чиниджы наә зыныңц, къухы наә бафтыдысты. Жәз хъуыды кәнның: «Мах дуджы» йын – әмдзәвгә, йә формә: рәнхъы кәройнаг дзырдә иннәйы райдайәнмә рапаста әмә раудад әддәг-мидәг аив тәлмбыдау, рифмә – дактилон. Хазбийы әрмәзәфәй барастигәндәтытә – ахсджиаг. Ме ‘мдзәвгәты дыууә раны дзырдә аивта хуыздәртәй. «Цъити»:

Цъәх цъити сәрибары хъомыл хъәбултәм

Нә бадардзән хъомыс, – куы сын у фысым.

Дыккаг рәнхъы дзырдә «куы сын у» хуызджын цъәх кърандасәй ныххах кодта, сәх сәрмә ныффыста «вәййы сын», әмә раудад: «Нә бадардзән хъомыс, – вәййы сын фысым».

Мә фыды хабар куы фехъуыста, уәд тынг бахъыг кодта, схауди дзы ахәм ныхәстә дәр: «Жәз дәр мә фыдән тәрсын, исчи йыл истытә куы әримыса, Жәрыйданы дины семинары сауджыныл кәй ахуыр кодта, уый тыххәй».

Уыць бонты цы әмдзәвгә ныффыстон, уый йәхі къухәй рафыста мә ном, мә мыттагимә әмә йә йәхимә ныууагъта зәрдылдарынән.

Мә мәтуыр иуы сар әмбарын,

Уының, кәй никәй хъәуын әз.

Зынад, тыхстдзинадән наә арын

Кәрөнмә фесәфтән фәрәз.

*Әмә ныридәгән күң фесты
Мә тыхтә, – разылди мә сәр.
Әмхуызон адәм царды не сты, –
О, се ‘намондтәй дән фылда.
Кәм ис фәхәцәг? Ехх, уәд та ма
Күң ‘нцаид исказуыл мә рыст, –
Мә риу мын мастихәссаңы хъама
Нә кәнид адзалы рәхуыст!
Тәхуды, исказ бөн цәргәсай
Күң стәхин арвы тыгъдмә, күң! –
Мә тәккә сонт азты зәрдәсай,
Уырны мә, нал уайн, бәгүү!*

Фыщаг строфайы цыппәрәм рәнхыны дзырд «фесәфтән» чысыл фендәрхуызон кодта: «сафынән» («Кәронмәе сафынән фәрәз»).

1940 азы сәрдү, июль-августы мәйты, Җәгат Ирыстоны наукон-иртасағ институт республикәй кәмттәм арвыста наукоң экспедицитә адәм он сфаелдыштад әмәе историон аәрмәгә әрәмбырд кәнинмә. Мәен Хъазыбетты Хъ. әмәе Бесаты Т. семәе айстори Әрәфө зылдмә, – фыщаг Дыгургомы хәхтәм, стәй – быдыры хъәутәм, суанг Кәсәжды зәххыл Озрекы онг, Хазбий та арвыстой әндәр къордимә Хъобангоммә. Уый агъоммә хилдасәны нәхи аәрсыгъдәджытә кодтам, бацы-дистәм хәрәндонмә; балхәдтам әнгүзтә, фәсвәд ран бандоныл сбадтыстәм, къәрцәнгә. Хазби аәримысыд Поддубныйы стыр уәззау къух... Уыңы бөн систа йә къам дәр (кәс йә чиниг «Уацмыстә», фарс 23). Изәрәй уырыссаг театрмә билеттә балхәдтам тәккә раззаг рәнхымә (цыди пьесә «Беспокойная старость» – Тимирязевы цардәй). Әвдисын нәма райдытой, афтә нәм контролер-сылгоймаг аәрбазгъордта, әнхъәлдта, кәд нәхи бынәтты нә бадәм, фәлә фәрәды...

Фәzzәджы, сентябрь, уыңы экспедицийы фәстә, Хазбиимә Фысдҗыты цәдисы фембәлдыштәм. Уый Нигермәе радта тәнәг тетрад, уыди дзы поэмә (кәнәе таурағы) «Донласт», йә текст – цыбыр рәнхытытәй. Мәнмәе афтә кәссы, уый – Дзылаты рәсугъды легендәтәй әндәр исказы вариант. Чи зоны, йә номын аивта... Никәецәйуал разынд.

Хазбиимә та фәиу стәм Жуковскийы цәхәрадоны цур. (Уый – раздәр, рабфакәй схицәны фәстә), йә къухы – сау

кленкәңцәр бәзджын тетрад хәтәлтыхтәй. Загъта, йе ‘мдзәвгәтә кәмәдәр кәй хәссы хицән әмбырдгонд баңгәттә кәныны тыххәй...

Йә хистәр әфсымәр Барис (кусы Мәскуыйы, историк, этнографийы доктор, профессор) әрәдҗы мәнән радзырда: «Хазби нын-иу нәхимә, хәдзары, йә поэмә «Фаризәт» күни касты, уәд әм наә цәссыг наә урәдтам. Архивы ис, фәлә чи-ныгмә хаст не ‘р҃цыди, цәуылнә – наә зонын». Барис ноджы загъта, Хазбийы уацмыстә фыңцаг хатт хицәнәй уагъд күни цыдысты 1956 азы («Хуры тын»), уәд әм йә редактор күйд сферәзта сәзурын: «Ләмәгъ, ләмәгъ!» Хазби ләмәгъ фыста әви наә, уый рәстәдҗы тәрхон әмә наә рәзгә фәлтәры әнувыддзинад әвдисынц. Йә иу әмдзәвгә дәр «Әксәв дә дзыккутау күни ‘рхауы» у әппәтдунеон лирикәйи хәзнадонмә бахәссыны аккар! Нә фәлә йә иу рәнхъ дәр – фаг: «Мә зәрдә сау дзәнгәрәг цагъта» әнәмәлгә наәмтты хыгъдмә бахауынән!

Хибәрәй наәм-иу рауд Къубалты Алыксандры кой; йә кадәт «Әфхәрдты Хәсанә» ийн нымадтам аивады стыр цыртдзәвәныл, ноджы «Әмбазыг» дәр – ахәм. Әнахуыр хәрдгәәфтыд әвзаг. Ныхасбыды уыци әрттиваг күүилдыхтә, цәстүнгә фәлгонцә! Цыбыр, альваст фәлгәты цы әвирхъяу нывтә сәвәрә! Хастам дзы строфатә, колоритон рәнхъытә («Әмбазыг»):

Ләвар әй кәм радта Әмбазыг йә даст сәр!
Фырмәстәй джебогъыл әрсагътой йә сәр.
Дымгә ыйн дзыназгә фәйлауы йә рихи.
Әrbайхъуысы дардәй сау сыннты хъәр.

Кәнә («Зәронд Ессә»):

Әфсады цыд кодта уый Сары фырт балцы –
Дыгуры хәдбинмә йә бәххәй әрхызт.
Фынг – залмы сый ног тынд – әввәрынц йә разы,
Махсимә – мыдхәңцә, фәрсигъд әмә ‘нхъызт.

Ноджыдәр:

Дыгуруән йә хәхтә – цъәх науу әмә митсәр.

Нә зәрдәмә тынг цыд Әрнигоны әмдзәвгә «Әрымыс-иу

мән», зыдтам ай әнә текстәй дзурын; Нигерәй-иу ранымадтам бирәе уацмыстә, аивады сусәгдзинаәтәм нын дуәрттә чи гом кодта. Ирон әвзаджы рәсугъддинад Къостайы фәстә тынгәр хатытдат Нигер, Брытьяны Елбыздыхъо, Коцойты Арсен, Гәдиаты Секъа, Хъороты Дауыт, Къубалон, Ёрнигон, Кочысаты Розә әмә Хъамбердиаты Мысостмә.

Поэтикон үәлтәмәнад сабузы канд райгуырән къуым уарзын әмә әрдзы рәсугъддинады уындаәй нә: тынгәр – стыр аивады уацмыстә кәй судзгә «аххосәй» равзәрдысты, уый – сылгоймаджы дәлимондзинадтә әмә цъысымты уацараҳстәй... Уыди рабфачы, стәй институты дәр Музә әмә Афродитәйы минәвәрттә, әрыгон ләппүты әнәхүиссәг, «фыдәхсәв» чи кодта. Чызджытә нә зыдтой, џавәр номарән әмдәвгәтә сыл фыстой. Туаты Заретә, Сидахъты Мәдинә, Добаты Оля, Мәрзойты Рај, Бирәгъты Лидә, Чөрджиаты Рај, Абайты Зинә, Хәдарцаты Баца, Цогойты Наталья, Дзахойты Тамарә, Баситы Нинә, Томайты Валя, Тменаты Еленә, Гагкуты Аминәт, Дзотцойты Аня, Беккуызарты Фузә... Ацы һәмттә дзурын әмбәлә нымдәй, қадәнгәсәй, уымән әмә кәмдәридәр сә раңыд, сә цәсттыты худгә фәкаст уыдысты нә поэтты «әррагәнәг».

Хазбийы «Лаурә» чи уыди чызджытәй – алчидаәр зоны: рабәрәг ие ‘мдәвгәтәй, йә хәстон фыстәджытәй. Ацы тәмәйыл-иу һәм Хазбии мә рауади ныхас дәр. Поэты, әнәмәнг, хъәуы мидартәндзарәг, зәрдәттахт-иу кәй «хингәй» суа, ахәм сылгоймаг, – фәнды моймәдзыд уәд, фәнды – нә. Поэт, нывләнәг, композитор кәңцифәнды рәсугъд, хәд-зонд әхсингәм дәр бар дарынц аивады әгъдәүттәм гәсгә. Әнә сылгоймаджы аудын әңәг курдиаты тала баҳуыскъ уайд. Поэт – сылгоймаджы уазфәлгонц хъаҳхъәнәг, сылгоймаг та поэты риуы әрвон уddзәф бауадзәг, уыдан хъуамә цәрой әмудәй платоникон хуызы, рауадзор идеалон зәнәг – рәсугъддинад. О, бирәе сылгоймәгтә цы къумыых, цы цыбырхъуыр мойтимә ныззәронд вәййынц, сә хәрзуынд фесәфы, Азау хиуагимә әнәуарзгәйә куыд ныррауут, уыйау! Уый – әнусон трагеди, поэзи йә сыйгъәрин цәссыг кәуыл фәкалдта рагәй нырмә.

Хазбийән әнад уыди ие ‘мкурсонтәй иу, не стыр поэт әмә ахуыргәнәг Нигерыл цыфкалаәг, кәйдәрты дәр ма йә ныхмә ардауәг. Фыстой йыл әвирхъау, ие сфердистад зыгъумырдәм

хатәг уацхъуытә, афтәмәй Нигер бахауд тынг тәссаг уавәры. Студенттәй, литкъорды уәнгтәй йә фарсмә ныфсәнцойән әрбаләуыдысты Калоты Хазби, Коңысаты Мухарбет, Хаңырты Сергей, Наниты Васо, Бузойты Кермен, Таболты Хадзымырзә әмәе әндәртә. Уыцы әвзәр уацхъуытә әвзәрстам, наә маңсыздығында хашуыргәндәкіләр. Хазби семә быңау кодта, зәгъя, барәй галиумә фәлхатут наә уарзон поэты хъуыдитә, әнкъарәнтә, наә хынцут уавәртә, наә зонут истори, наә уәм марксистон қастәнгас. Кәд уәм, әңгәмәйдәр, күнд фыссут, афтә кәсі, уәд әппындаңәр ницы әмбарат әмәе ма ңаут аивадмә, ма ләуут адәймаджы удыл цыиф къахәй. Адәмы хуыздәр лымәнды схонынмә хъавыдысты адәмы знаг.

«Критиктә» Нигерән әппәләудиң (әрәдҗы дәр ма) йә цауддәр уацмистәй, уазалзәрдәйә әнәбарыгомау кәй фыста. Байтаман кәмәй у, уыдоны кой наә хъуыст, кәд хъуыст, уәд та – рафауыны кәнә базылын кәнныны охыл. Афтә зәгъдҗытә дәр-иу уыд: «Әрфәрсын ай хъәуы, фәсарәйнаг дон «Нигер» фәсномыгән ңәмән равзәрста, уымәй дәр. Уый хуымәтәдҗы наә уыдзәни!» Уәлдәр цы амидингәнәдҗы кой скодтон, уымән газет – йә къухы ие ‘взәр уацхъуыдимә, афтәмәй смыхъхъ ласта: «Ноджыдәр ма йын фененин кән-дзыстәм уыцы туаллаг сәмпәрчийән!»

Наә быхсыд ахәмән Хазби, әмәе уый рабәрәг йә фыстыты дәр суанг.

Наә быхсыди Хазби Хозиты Яковы мәләт дәр, наә йә урәдта йә зәрдә, наә фидыдта уыцы әбуалғұ хъуыдымә. Афтә-иу: «Теркыл зарыд, Теркәй – ие сәфт. Токаты Алиханы малусәт дәр афтә: хурмә бәллыйд, әмәе хурәй ие сәфт әрцид». Абон мах дәр афтә уромын наә фәразәм Хазбийән йәхи мәләт – 22 аздыдәй басығуди әд танк 1943 азы 8 июлы. Мәрдтәм чи әрыгонәй аңауы, чи – зәрондәй. Фәлә сәғиңмә әвгъяу – адәймаджы уды мидрухс; хъытаг – әрдз ын цы хъару радта, уый кәрөнмә равдисын куынә бафты йә къухы! Яков ие ‘цәг фәндагмә бахизын әххәст наә бафәрәзта, пафосдҗын әмдзәвгәтә фыссыныл йә тыхтә әгәр хардз кодта, фәлә йын уәддәр рәхдҗы йәхи бынаты әнә ‘рлаугә наә уыди, – афтә домдта йә курдиат.

Иу адәймаджы культи атмосферәйә гуырыди риторикәйи гуымс, иу адәймаг әппәтдәр ныңцауәзта йәхирдәм – цыма

зәхх дәр, арв дәр, хур дәр йәхәдәг у. Уйй – аивады ныхмә цәхгәр цәлхадур, фидән кәмән не саккаг кодта әрдз!

Яковыл зәрдәрыст әмдзәвгә чи нә ныфғыста, ахәм поэт нә зонын. Хазби дәр ыл йә хъынцъым суагъта, фәлә нәм уыцы текст не ‘рхәеццә.

Хазбий мысгәйә, цыфәнды рухстәлмән ныхәстә күй хәссон, уәддәр уйй уыдзән хъынцъым, әдзард удыл хъарәдҗы хуызән. Әмә мый ис фадат, моралон бар мә зәрдәйы тыппыртә суадзынән. Рагон дәсны ләг загъта: «Мардыл кәүәг йәхиуыл дзыназы, хъарәггәнәг йәхиуыл фәниуы».

Ныр дәр ма арәх дисы бафтын: чидәриддәр нә әфхәрдта политикон әмә сфаәлдыстадон әгъдауәй дәр, бирә азты нын къуылымпыта фәцарәзта, цъыф калдта алы хуызты, – фәстагмә сәхәдәг раст әмә сыгъдәг нә разындысты уәл-әуәз бадәгәй, дәләуәз ләууағәй. Уыцы әфхәрдтытә әвирхъяу арф хъәдгом ныууагътой мә удварцыл. Нал сбадтән мә гаччы, абон дәр мә низау тыхсын кәнүн уыцы рис, уйй сси әнәскүүингә хъизәмар, нызгъәләнтә сты мидәгәй, адәймаг әрүгонәй цы әргъяу мәсгүйтә самайы йә сәнттәй, йә бәллиштәй, уыдон. Әз афтә нә зәгъын, әмә мә хуызәттә нәй. Ис, бирә. Фәлә әз дзурын мәхү тыххәй, мә утәхсән мәхәдәг күинә зәгъон, уәд чи? Уыдон ивгъуыды зындинәдтә, фәлә мәнән ивгъуыд не сты, ферох кәнүн сә нәу мә бон. Мә ныхас кәйты зәрдәмә нә цәуы, уыдонән сәхиуыл ахәм рад күй ‘рзылдаид, уәд та цы зәгъиккөй цымә? Бирәты искәй рыст нә хъәуы. Нә дзырды сәр у адәймагдзинадыл.

Әз цәрәнбонты әнхъәлмә фәкастән ныфсанцой ныхасмә – зәгъәт мый әй нә фәци. Мән фәнди, мән хъуыди искәд искәмә мә сагъәстә бахатын – хъусәг мәм нә уыди... 1970 азы Д. С.-ән нә хәдзары мә мады раз мә сагъәстәй цыдәртә загътон – хәсты заманы зынтә: фашисттә мән әрцахстый Хаматы Күйдзыго, Хәмыйцаты Саухал, Цопанты Харе, Цәрәкты Давид, Цәрукуъаты Хадзумар, Туаты Георги, Магаты Дзодзә әмә бирә әндәртимә әмә нә рәстәгмә лагеры дардтой, фәлә әнәнхъәләдҗы әнә фыбылызыәй раирвәзтыстәм; загътон ноджы, әфсәддон хәсәй уәгъдонд кәй дән рынчыны тыххәй, әмә мый уйй литературон евнухтә, дзәдәл грамомантә галиумә кәй здахынц; фәстәдәр әм «мә доку-

менттәй үалдаәр равдыстон. Мә гәххәттытә федтой Бицъоты Г. әмәе Хъодзаты Ә. дәр, адон мә, зәгъын, бамбардзысты әмәе, сә разы рәестдинад дәлджинәг чи кәна, уыдонән сә ных бакуырдзысты, кәнә искаәд әмбырды уыңы дам-думты ныхмә иу дзырд сә дзыхәй схаудзән. Фәлә... абабау, хъиппсыпп дәр – никуыма. Уый сә йәхицән моралон хәсил ници баннымадта. Әмә мән бахъуыд әппәт уыңы хабәрттә мәхи фыссын. Раст зәгъгәйә, цыфкалд-иу әгәр куы скарз ме сфердисынад әмәе мәхиуыл дәр, уәд-иу сәхи нал баурәдтой әмә-иу әмбырды мә сәрүл сзырдтой Дзаттиаты Т., Плиты Г, Т. Ефимцов, Хъодзаты Ә., Джыккайты Ш., әгәр ма кәнүт, әгъгъәд у, зәгъгә. Мә рәестдинады тыххәй мә фыссын бахъуыд Цәгат Ирыстоны АССР-ы Паддзахадон әдасдзинады комитетмә дәр. Уырдыгәй әрцыд 2 ләджы, бафәдзәхстой Фысджыты цәдисы сәрдар әмәе партион организаций секретарән, цәмәй адәмән официалон әгъдауәй бамбарын кәной мә рәестдинад, мә сыгъдәгдзинад. Уәддәр ма раңыд дзәвгар рәестәг, мәйтә, әмәе әрмәстдәр уәд, 1987 азы 24 ноябрь, бакодтой оргәнты дзырд, уый дәр сәрдар нә, (нә йә фәндыйд ацы хабар рахъәр кәнүн), фәлә партбюроны секретарь загъта әмбырды, оргәнтә цы бафәдзәхстой, уый тыххәй; Ефимцов йә ныхас фәци афтә: «... поручили сказать, что Александр чист, как кристалл!»

Әмә та цы рабәрәг? Зыбыты иунәг дәр мын нә загъта, уәдә дә цы мәнгтә дзырдтой уыдон әмәе уыдон (алчидаәр зоны цыфкалаәт евнухты!), куыд тәригъәд истой, зәгъгә. Ныр нын әхсызгон у хорз рәестдинад базонын, зәгъгә. Нә разынд афтә сдзурәг иу дәр.

Гәр, уыдоны мә зын уавәр хъуыди әрмәстдәр? Бауырна мә уый?

Оргәнтә мын бацамыдтой, мә бон кәй у хахуыргәнджыты закъонәй бафхәрын кәнүн. Нә бавдәлон дән ахәм хъуыд-дагмә, мә сәрмә дәр әй не ‘рхастон. Уымәй размә дәр сә цыма хъуыды дәр нә кодтон, мәхи дардтон уыйау. Фәлә иннәтә та! Күйнничитә мыл бацин кодта? Гье, уый мәм фәкаст диссаг. Фәлә ма дзы җәндәр диссәгтә дәр разынд... Хъәуы мән хорз куынна зыдтой. Дезертир нә, фәлә немыцмә ахст кәй уыдтән, уый дәр, фашистты 1942 азы декабры куы атардтой, уәд уый хәдуәлвәд – 1943 азы 13 мартъийә фәстәмә

куыд инвалид, афтә пенси кәй истон, уый куыннае уыд адәмән бәрәг? Фәлә сахайраг активон цыыфкалджыты (уыдон уыдысты фыссәджы ном хәссәг, фәлә әңгәг фыссәг нае уәвәг адәм) әндәвдадәй иүәй-иутә лыгъд ләг әнхъәлын байдыдтой Цәрекъаты Тотырбеджы фырт Алыхандры. Цыбырдзырдаeй, таусы ыл аңыд. Фәлә уый дәр ахәм «дезертир» разынд, әмә куыста партийы разамонәг оргәнты, уыд театры партион организацийы секретарь. Афтә бафәрсән уаид: «Знагән чи куыста, уыцы ләгән, знаджы ныддәрән кәныны фәстә советон хиңауд әх҆цайыәххуыс җәй тыххәй хъумә ләвәрдтаид, кәнә йә партион оргәнтаем кусынмә куыд хъумә бауагътаид?» Уаид бафәрсән афтә, фәлә мә зынаргъ цыыфкалджытәй әгас бирә нал и; чи ма дзы и, уыдон сә фәдилдзу сәбәккитимә, кәстәр чи у әмә ноджы – әзвәрдәр, әгурдиатдәр, хәләттәнагдәр, – уәд та уыдон куы радтаиккой дзуапп. Фәлә куы зәгъын, нае сыл скодтон хъуыддаг: җәрәнт, хъырдыгәнгә, чъизгә, адәймаджы миниуджытәй әмә курдиатәй – иртәст. Уыд ма наем ноджыдәр иу Алыхандр – Цәрекъаты Уыгъалыхъы фырт, әмә уымән та йә хәстон сгуыхтыыл Җалдәр очеркы раңыд. Нәхи хъәды сәрмә әфсәдтимә уыд, сгарәг, фәндагамонәг әхсәвон фәндәгтил, әмә иу рәбиныхъәукаг ирон дезертиры куы ‘рцахстой, уәд ын тәрхонгәндҗытә афтә къуырдтой йә ных: «Мәнән нае парторг Сашә дәлә Фалдоны сыйхмә алышон йә хәдзармә куы кәсы әмә йәм куынә лизды, уәд ды «кәдәм ныбынди дә?» Әңгәг афтә уыд. «Нә хәдзармә-иу бәласы сәрәй кастән», – дзырдта мын Алыгка. Йә къорд хәрзиуәтәй дыууә – «Салдаты кады ордентә». Ме ‘рвады чиныг «Боныңъәхтыл зындынән»-ы хъайтар Алыгка дәр аңы ләг у.

Нә мыггагмә иунәг лыгъд ләг, иунәг пъәлицәйаг дәр нае разынд. Әз мәхәдәг куы ныффистон нае сыйхы 17 дезертиры әмә пъәлицәйагы; уәлдай бәлвырдәр та, – алон дәр ма сә әгас чи у, ууыл. (Кәс «Рәестдзинад» – № 239 (19420), 1996 азы 15 декабрь). Мә «герой» мәм нае җәуы әмә мә нае фәрсы, җәмән афтә бакодтон, уымәй. Алон дәр дураппау у әнәниз, сәрән.

Фашисттә Ирыстонмә уыйас дард нал уыдысты, уәд, 1942 азы 9 июля, «Рәестдзинад»-ы (№ 2160 (5905) раугътон балладә «Советон тәхәг», («Ганс Вебер – хъәддаг сырд, җәсгомәй

– зэронд, // Цъæх цæстытæ сзили, фæдзæгъæл и зонд...»). Ёмæ оккупаций тækкæ фыццаг бонты уыцы газеты хабар фехъусынчындæуыд, æмæ интеллигентарæзт, фашистты ирон хъузæттæ, агурын байдытой уыцы номыр, фарстой, мыхуыр-иу фылдæр чи рафыста, ахæм хъæуккæгты (зæгъæм, Зæгæлты Нохдары)... Уæдмæ дæр Германы знæгты номхыгъды уыдтæн, æмæ мæ æрцахстой, «Советон тæхæджы» кой дзы næ уыд, афтæмæй; уыйедтæмæ кæрон уыдаид тæгъд æмæ цыбыр: гермайнаг æфсады бафхæрæттаг («за оскорбление германской армии») – фехсыны тæрхон («растрел»). Ахæм плакаттæ фæзынð астæууынджы хæдзæртты къултыл... Ёз уымæ уыдтæн цæттæ. Партионтæй ныл аудæг næ уыд, næ нын уыд хохмæ алидзыны фадат. Чи дын кодта «советон цардарæсты знæгты» мæт? Мад – хуысгæрынчын, бинонтæ – бынтон гæвзыкк. Ёз næ саккаг кодтон, мæ уд аирвæза, мæ мад æмæ мын мæ кæстæрты немыц ныццæгъдой, уый. Уыдон цы бауинаг сты, æз дæр – уый.

Ногиры næ рагон хæлар Хъесаты Валодяйы мады зианы уыдтæн Фærниаты Дзибус æмæ иннæ æввахс æмбæлттимæ. Нæ цуры лæуд фæци Джыккайты Асæхмæт (истфачы нæхи Барисимæ ахуыр кодта). Фærсы мæ:

– 1942 азы дын «Рæстдзинад»-ы бакастæн «Советон тæхæг». Уый тыххæй иыл, зæгъын, ницы фыдбылыз сæмбæлд? – хъуыды кодтон арæх. Де ‘фсымæр Барисы дæр-иу фарстон.

Ёз ин уæд мæ тухитæй чысыл цыдæртæ загътон.

Нæ фервæзт уыдис æнæнхъæлгæ...

Цы загъдæуа немыцæй, мæн чи næ фехста æмæ ирон «фысджытæй» иу къорды сæ хъузæттимæ мæныл тутгæ мысыны стыр тухийы чи бафтыдта! Тухийы, хъырдыйы та уымæн уыдystы, æмæ сæ мысæнтæй иунæт дæр нысаныл næ сæмбæлд, æнционæй-иу сæ ныффалгæрон кодтой факттæ, рæстаг адæм сæхæдæг, адонаи та-иу дзыллæ базыдтой æгад æмæ æвзæрæй.

Цы загъдæуа мæ уды фидарæй, 50 азы бæрц адонмæ кæсын кæй руаджы бафæрæзтон, мæ размæцыд кæй руаджы урæд не ‘рçыд!

Цы загъдæуа Уæллагæй, иучысыл мын поэтикон ДЗИНАД чи радта! Уый юедтæмæ æз дæр æдзух хъæмпæгъдæгау æнæуд рæнхъытæ фыстайн, ордентæ истайн, хæдтулгæты бадтайн, æфсæст куызды хуызæн хъыллистытæ кодтайн хицау-лæгты уындæй!

Мә ныхас цәмәе цәуы: аэз аңхъәлүн, мән уырны, Калоты Хазби, Хозиты Яков, Кочысаты Мухарбек әмәе Бузойты Кермен күнү рацаардаиккөй – уыдаиккөй мә ныфсы гәнәхтә. Ахәмтә – Бестауты Георги, Нартыхты Михал, Дзаболаты Хазби дәр. Әңгәр курдиаты хиңау адәймагмә исқәй зын ма баҳъара, исқәй тухийә ма фәрисса, уый гәнән нәй. Әз мә зәрдә тынг дардтаин Калоты Хазбийыл. Уый мын мә уәззазау хъысметмә ие уәхск бадардтаид, байхъуыстаид, бамбәрстаид мә, банкъардтаид. Мә сәрыл радзурыны хъару дәр әм разындаид.

Нә ныхас уыйау рауад, цыма мә тәригъәд хъаргә зылдтән. Нә, зәххыл ахәм адәймаг нәй, аэз кәмәе бадзырдтон: о, зын у мәнән! Алчи – йәхәдәгә әвдисән.

О, адәймаг, әңгәр адәймаг, ды, рагон Диогены загъдау, бонсихорфон цырагъы рухсмә – агуринағ! О, Санаты Семы ныхас: адәмы абухгәтулыфы хәрзиунәгәй сәфын, цыма әдзәрәг быдыры – әнәкъона хауыли!

Нә рох кәнүнц, ирон театр уыңы азты цы спектакльтә әвәрдта: «Дыууә хойы», «Әз нае уыдтән – гәдү уыди», «Хазби», «Ханумә», «Скъапены митә», «Намыс»... Брытъиаты Елбыздыхъойы «Дыууә хойы» әмәе «Хазби» – әгәр диссаг. Залы бадәг адәм-иу нымбыхтой сидзәр хоты тәригъәдәй. Кәнәе хъобайнағ Хазби, хәстмәе цәугәйә, йә мадән дысоны фынта күнү дзуры, мад сын сәе мидис күнү райхалы – зын радзурән у уый хүымәтәжды ныхастәй: буар әмризәждырызти, сәрыйын арц бадти. Быдыры хъәутәй, хәхты дард кәмттәй цыдысты зәрондәй-ногәй, сылгоймагәй-нәлгоймагәй; театр сәм әңәжды хузызән кости, әмәе Хазби хъазуаты күнү мәлү – ници урәдта йәхи әнә ныйяхгәнгә. Актертә Таутиаты Соләман әмәе Хъәрджынты Варя схызтысты аңы ран /әз зәгъын мә хъуыды/ трагедийы әспәтү уәлдәр къәпхәнма! Уыңы ролты сәе хъазгә чи нае федта – сәе эстетикон цард къахырәй бazzади! Калоты Хазби уыңы дыууә пьесәйи бирәе уарзта. «Цомут, әмәе та уын мәхи фенениң кәнөн сценәйи», – афтә-иу загъата ие ‘мном Хазбийә Елбыздыхъойы трагедийи. «Дыууә хойә», «Хазбийә» әмәе «Амранәй» стыр гәбәзтә-монологтә дзырдта әнә текстәй. Афтә Гәдиаты Секъайы «Азау», Лермонтовы хъайтар Печорины монологтә уырыссагау әмәе ирониау дәр Цомайты Хадзырәты тәлмацәй.

Калоты Хазбийы феномен нæ поэзийы – хурдзæстом фæзынð, ног этапы райдайæн, уæлахизы фидæн кæмæн ис. Уый литературон царды логикæйы фæстиуæг, æрттивгæ æвзиист фæндаг; уый – æнækæрон, уымæн æмæ у рæзынады диалектикайы æвзар, æцæгдинады, рæстдинады хъæбул, йæ фæддзу. Йæ курдиат расхъиудта сызгъæрины къæрттау, адæмы æнæбын зонд æмæ аудæг зæрдæйы хүылфæй. Йæ поэзи – ставдсыг къæвдайы æрсахайау, риторикæйы сурдымтæ кæй ныххус кодтой, уыцы æнæдон литературон быдырты. Ахæм поэт нæм зын ссараЧен у, хусхъæлæс дымгæтæ кæй нæ бандæвтой – риторикæйы футты уылæнтæ.

Хазбийыл риторика нæ фæтых, йæ курдиат кæйдæрттау уæлхъæдæй нæ баҳуыскъ. Йæ мидхъару йæхæдæг дæр æнæ хаттæ нæ уыди. 1941 азы 12 октябрь йæ фыстæджы загъта: «... я есть Хазби, и Хазби останусь. Никакая слава меня не ждет. Ничего нового пока не сделал. Моя заслуга, может быть, заключается лишь в том, что стремлюсь писать так, как не пишут наши поэты. Никакой новой формы я не могу создать, пользоваться старыми я не хочу. Пусть стихотворение будет даже шероховатым, но оригинальным. Однообразие вызывает ненависть читателя». («Уацмыстæ», ф. 120).

Хазбиимæ Камышини сахары танкты скъолайы ахуыр кодтой институты æмкурсонтæй иуцалдæр. Йæ писмоты сæ кой ис: «Ам сты Ципул, Максим, Туземц...» («Уацмыстæ», ф. 116); «... уарзгæ та йæ цæуылнæ кæнны? Лæгдинад цæмæй бæрæг кæны, уый йæм нæй, ома, у гæды адæймаг»... (ф. 116); «Насчет М. ничего не говорю, он весьма несамостоятелен. Дымгæ кæцырдыгæй æрбадымы, уыцырдæм акъул вæййы. Он – подхалим чрезвычайно ловкий и, как писал, несамостоятелен. Пока все» (ф.132). Фæлæ диссаг цы у – Курсы сырхзынг къæлæты стыр хæсты сæ 1943 азы Хазбийы фарсмæ ничи разынди. Сæ иу рæхджы ам, Ирыстоны, февзæрд. Мæнæн дын афтæ куы зæгъид: «Мæ цæстытæ мын танчы арт басыгъта». Уый иын уыд бынтон мæнг ныхас. Хæст йæ цыреныл уыд, уæд ын 1944 азы бантыст обкомы инструкторæй алæууын (поэт Хъайтыхъты Г. пропагандæйы хайады сæргълæууæт уыд, Чуркин – обкомы секретарь). Обкомы секретарь æм иуахæмы куы фæкомкоммæ, уæд ын стыр хылтимæ, лыгъд лæгæн-иу куыд кодтой, афтæ 24 сахатмæ фæстæмæ æрвityны бардзырд радта. Фæлæ та уымæн

уәddәр антыст, Фысджыты цәдисәй хъәугә гәххәттытә раф-әлгъауын (курдиат Плиты Иссәмә) аәмә бәхдҗынты инәлары дәлбазыр уацхәссәджы номыл әрбадын, Фысджыты кәнә Журналистты цәдисы уәнг наә уәвгәйә («чрезвычайно ловкий»!)

Институты ахуыр кәнгәйә дәр Хазби йемә наә фидыдта, студенттыл дзырд кәй хаста, Нигерыл цъыиф кәй калдта, тынгдәр уыдәтты тыххәй.

Цыппуйы марды уәлхъус фысджытәй аәрмәст Дзанайты Сергей цалдәр ныхасы загтта, аәмә ууыл саударән митинг фәци. Уый сраңыгъта поэты хъәндзинәдты, ләмәгъдзинәдты тыххәй. Хазби йәм әвваҳс ләүд фәци, афтәй ийн: «Әндәр хатт та-иу нын дәхи әнтыстытә ранымай! «Сергей уыцы заманты – «къәрцхъус» (Нигер аәмә Къостайы ныхмә дәр цыдәр емынәтә скалдта). Ныр дәр, ие ‘рфгуытә фәтар кәнгәйә, кәйдәрты афарста, ацы ләппу чи у, иә ныйиардҗытә цы архайәг сты, фыдәлтырдыгәй сыгъдәг у әви наә, зәгъгә. Әрәвзиста тынг... Уый – афтә, фәлә ма Цыппу дзәбәх куы уыди, уәд институты аудиторитәй иуы дагъистайнағ поэт Сулейман Стальский амарды фәдил әэмбырд байгом кодта. Радзырдта дзы литератүрәйи ахуыргәнәт Лукашенко. Нигер – уым, Багаты Никъала, Ҳәзраты Ибрагим, Чехойты Сәрәби... Цыппу цәстмә бадардта, Сулейманән Ленины орден кәй радтой, уый зәгъын Лукашенкойә кәй ферох, стәй Сәйраг Советы депутаттәм кандидатәй нысангонд кәй әрцыди, уый дәр. Хазби бадзырдта: «Әмәй йә Максим Горький «ХХ әнусы Гомер» куы схуыдта!» Цыппу: «Әңгәйдәр! Даә хъуыддат мын – раст».

Әз уым бакастән ме ‘мдзәвгә, Стальский номарән:

Нызмәллы дендҗыз, уый уәззаяу
Нынтьухы уыләнта мәстыйә.
Зыны әгәронәй фыдсау
Мә разәй, м' алыварс, фәстыйә...

Сәрәбийи зәрдәмә наә фәңцид ацы строфа, уәлдайдәр – «фәстыйә», аәмә-иу, фембәлгәйә, йә кой скодта.

Раст уыд.

Кировы уынджы иу ләг, хуыдтой йә Миткә, сәрәй цудыд, йә күхтә тылдта, кәмә дзырдта – бәрәг наә уыди, хъәр кодта: «Хәст, хәст! Уыдзәни хәст!» Хазби афтә бакодта: «Уәлләй, ацы әрра халонау уасы, хәст куы наә расаид!» Әмә,

әңгәйдәр, дунейы уавәр әвзәрәй әвзәрдәр кодта. Герман бацахста Австрийы, Чехословакийы, Францы. Баләбурдта Польшәмә. Фашистон диктатурә сабухта Италийы дәр. Итали бабырста Абиссинимә. Франкойы пъәззы әрбадт Испанийыл. Коалици сбәрәг, сарәстөй сәмән: Рим-Берлин-Токио...

Цыдыстәм Хазбиимә дардәр. Дымдта уазал, карз дымгә, мәргүты хәрдти әнтүыхта, скъәфта гәххәтти скъуыдзәгтә, рәдывта хәдзәртти сәртәй зесты мәнгхуыд гәбәзтә; рудзгүты әвгты дзыгъал-мыгъул хъуисти. Афтә мәм фәкаст, цыма уый у, кәмдәр цы змәстытә цәуы, уыдоны әвирхъау комуләфт – дард хәсты дымгә. Хазби киоскы газет «Правда» балхәдта, әмә дзы әәстытә уайтәккә ацахстой Траубергы уацхъуыд – «Черная ночь над Европой». Зәрдә нырхәндәг әбуалгъ разәнкъарәнтәй.

1940 азы уалдзыгон хъарм изәртәй иуы бацыдтән дәллаг институты кәртмә (әрдз-зонән, истфак әмә физмат факультеттә кәм уыдысты әмә сты ныр дәр – Маркусы уынджы, 26-әм хәдзары, уырдәм). Къостайы бюсты цур – кафән фәзуат. Хъәрәйдзурән репродуктор – даргъ телыхъәдыл баст; мидәгәй кәмдәр цагъта патефон, әмә йә хъәр әдде бәстә арынта. Танго. Зарыд Леонид Утесов.

*Утомленное солнце
Нежно с морем прощалось.
В этот час ты призналась,
Что нет любви...*

Кафыдысты студенттә. Кәронәй ауыдтон Хазбийы хицәнәй ләугә, урс хәдоны, йә сәрыл тарбын тъәпән къепкә.

– Цы архайыс? – бафарстон әй.
– Емельяненко мә хъәуы, әмдзәвгә йәм раттин ратәлмаң кәнүнмә, кәддәра дзы цы рауаид.

– Әмә кәм и?
– Ам хъуамә цъилау зилид, фәлә нәма зыны.

Емельяненко – физматы студент, фыста зәрдәмәдзәүгә әмдзәвгәтә, мыхуыры цыдысты.

Емельяненко нә фәзында, афтәмәй рацыдыстәм. Проспектмә бахәщә стәм. Уынг әмьидзаг – адәмәй. Сә зымәгон дарәс аппәрстой әмә сәрдигон фәлысты дыууәрдәм цоппай кодтой. Бульвары бәләсты сыфтәр фәбәзджын. Цырағты рухсмә къалиуты аууэттә тезгъогәндҗыты цәсгәмттыл, уәхсчытыл,

фәссоңтыл згъордтой. Кинотеатр «Гигант»-ы уәле күң фестәм, уәд ныл амбәлди Бигъуылаты Алыксандр, зәрәмәттага ләппу, курдиатджын аәрыгон поэт, ахуыр кодта рухсады күистгәнджыты скъөлайы (хуыдтой йә ИПКНО).

— Дә кәрп ralастай, хәххон хъуысха? — Хазби йәм хъазә-гау сдзырдта.

— Әмә захъайаг кәдәй нал у хъуысха? — дзуапп ләвәрдта уый дәр. — Мә кәрп асхуистон, уәдә! Ме ‘лдыгъы тәфмә кәд ничиуал әхснырсыд!

Әңгәдәр, Бигъуылайы-фырт дардта хом цәрмиттәй хуыд даргъ кәрп. Ныр ыл — костюм. Уый — бәрзонд, сауцъар, чы-сылгомау цәститәй ийн, — зәрдыл ләууын кодта тәтәр әмә манголты.

— Уәдә дәм әндәр цы хабәрттә ис, Темир-Алсаҳы фә-дон? — дарддәр йә хъазын наэ уагъта Хазби.

Афтә, хъәлдзәг ныхәстәгәнгәйә наэ адәмы гүилфән иемә айста. Зәрәмәттаг нын иу әмбаләй рахъаст кодта (Ә. М.). Әртә сомы, дам, мәм зыдта, әмә сә цалынмә бахордта, уәдмә мә уәгъд не суагъта абонсарай, гъестәй, мәнә М. Горький йә радзырды («Мой спутник») цы «къязы» кой кәнен, уйайу мын әрбаңыдәр. Хазби дәр дзы наэ раппәлыди, зәгъгә, уәздандзинадәй йәм ницы ис. Боциты Барон ыл йә арм ба-дардта, сидзәр кәй у, уымә гәсгә; «Рәстдзинад»-ы редак-цийи ийн бынат скодта, уәләдарәс балхәдта: костюм, худ, цырыхъхъитә. Фыццаг мызд, дам, күң райста Ә. М., уәд цәлгәнән «Кавказ»-ы пъадвалмә ныххызти сихорыл, уым йә хистәртимә — ие ‘мкусдҗытимә иу фынгыл әрбадти, рахәс-сын кодта физонәг, арахъхы цайцымән, әфсоны ныхас дәр дзы не схауд әмә йә ныңцъыхта. Сырх-сырхид рәдәнгәй йә күистмә баңыди, цәститә сдзәгъәл сты.

— Уый ийн Барон күң фехъусид! — Бигъуылайы-фырт сдзырдта.

— Исчи йәм әй хәеццә кәндзән, ма тәрс. Мәнән әй дзырдта Мыкағъаты Геор, — йә ныхас дарддәр әлвиста Хазби. — Әмә йә дзыхыл дәр хәңзын наэ фәразы. Рабфачы цасдәр рәстәт nemә фәзи, әмә-иу фәсурокты күң раңызыстәм, уәд, йә фырмәнгардәй уәләмә дәр чи не сырәзт, уый наэ фәстә, наэ зәвәттыл фәләу-фәләугәнгә, сцырын, размә наэм дзырдәп-парән кодта. Мәнә Цәрукъайы-фырт әмә Гутнаты ләппүйән-иу афтә: «Мә разәй адон — хъабахътә, тъанджы хуызән —

лыстæг... Гъей, уæлæ лæгтæ, кæдæм хæрдмæ тындзут, кæ?». Баситы Дзаххоты дæр фæрæхуиста: «Бакæсут-ма йæм, йæ цæсом – дзагмæй куы сцæйкæса туджы æвдышы æнгæсæн, уыйау. Раst цыма сæны боцкъа ныххырхта, йæ мард фесæфа!» Дзаххот аэм фæстæмæ фæзылди: «Æмæ дзы дæу мард та зынгæ фæкæна!» Гæмаонты Сосланæн дæр: «Цы сæвджын у, цы, раst – дургуыф! Хъæбæрсæртæй ма рауайа!» Уый: «Куыддæр ма сдзурай, афтæ дын зæххыл халоны айчы цæф фæкæндзыæн!»

Хазби фæхъус.

Æз мæ ныхас баппæрстон:

– Фыстæ... Фыссыны хъуыддаджы æгуыдзæг нæу.

Хазби:

– Уый тыххæй æз дæр ныхмæ ницы зæгъдзынæн.

– Нæ зонын, нæ зонын, чердæм ныцæвдзæн, – йæ сæр батылдта зæрæмæггаг.

Цалдæр хатты бульварыл – дыууæрдæм, стæй æрбадтыстæм парчы комкоммæ бандоныл. Хазби йæ къепкæ йæ уæраджы сæрыл æрæвæрдта...

Бирæ фæмысыдыстæм Хозиты Яковы. Йæ æвирхъау хъысмæт. Йе стыр курдиат, йæ тæлмац Руставелийæ. Къостайы тæлмац Пушкинæй – «Ворон к ворону летит»...

Æз сын æрхастон цымыдисаг хабар роман «Евгений Онегин»-ы фыццаг тæлмацгæнæджы тыххæй... Хъарманы авда-зон скъолойы ма куы ахуыр кодтон, уæд иу хатт, Алагирмæ нæ хæстæт Бутатæм æрбафтгæйæ, æфсымæртæн сæ кæстæрмæ бахатыдтон: «Хуытъинаты Цыппуийы ма мын фененин кæн». Уый размæ фехъуистон, нæ зындгонд поэт амы газеты кусы, зæгъгæ. Редакцийы базыдтон, Цыппу ам кæй нал вæйиы, æндæр ранмæ аивта. Уый хыгъд базонгæ дæн редакцийы кусæг Цæгæраты Петяимæ. Тынг хорз цæстæй ракаст: «Æмдæвгæтæ æри æмæ дын сæ æз дæр рауадzon». Зыдта, нæхи районы газет «Сырх Дыгур»-ы мын цыдæртæ кæй рацыдис, уый. Уæлдай æхсызгон дисы мæ бафтыдта цæмæй? Раивта «Евгений Онегин» ирон æвзагмæ. Бакости дзы цалдæр строфайы. Уыци бонæй фæстæмæ «Раздзог»-мæ арæхдæр цæуын байдыдтон æмæ-иу алы хатт дæр хъуистон тæлмацмæ. Хъуыды ма кæннын: рахæцæ стæм, Татьянæ Онегинмæ фыстæг кæм фыссы, уый онг. Уæдæй фæстæмæ ницыуал базыдтон ирон æвзагмæ «Ев-

гений Онегины»-ы фыццаг тәлмаңғәнәг Цәгәрәтә Петяйы хъысмәтән. Тәлмаң цы баңи, уый дәр нә зонын.

Ме ‘мбәлттән ма радзырдтон иу чиниңды фәдыл, Йә автар – Алагиры үәллаг астәүккаг скъолайы ахуыргәнәг Брытъиаты Солтан. «200 хәринаджы колхозонтән» – ирон фыццаг чиниг кулинарийыл. Чиниг кәм уагъд уыд, уый нал дарын мәзәрдым, кәд Алагиры, үәддәр бәрәг нәй. Бәлвырд уый у, әмәй йә ләппутә – Хазби әмәе Алыксандр – нә федтой (иу экземпляр дзы Солтан йә къухфыстимә баләвар кодта мәфыдән. Уыди ма йәм ноджыдәр ахәм ләвәрттә тәлмаңғәнәг Бәбүйә – Л. Толстойы «Хъазахъхъ» әмәе «Хаджи-Мурат» ирон әвзагыл»).

Бигъуылайы-фырт цәуынмә хъавыди се ‘мдзәрәнмә, фәләй йә Хазби фәүрәдта, раппәлыд, газет «Рәестдзинад»-ы йын айфыццаг цы әмдзәвгә раңыди Зәрәмәдҗы мәсгуыты тыххәй, уымәй, әмәй йә радзурын кодта...

Мах ма уал дыууәйә уым бадгә бazzадыстәм. Ныхас – нал, иуңасдәр уысмы дәргъы. Стәй әнәнхъәләдҗы кәйдәр әмдзәвгәйә иу рәенхъ мә дзыхәй схауди, Хазби йын йә дыккаг сдзырдта, әз – әртүккаг, уый – цыппәрәм, әмәе ныл худын бахәцыди.

... Лукъя ‘руагъта,
Калы сәт.
Къух сбаста,
Каст – ызнат.

Цәвитетон, кәддәр, скъоладзау үәвгәйә, «Рәестдзинад»-ы магусайы (лодыры) ныхмә кәйдәр фыст бакастән. Зылангәнаг, әңционәй йә бахъуыди кодтон. Фәләе афтәе рауади, әмәй йә Хазби дәр зыдта. Уый бафиппайдта:

– Йә хъуыды – рәестмә, пайдайаг; әрмәест ранәй-ран рифматә – ләмәгъ. Байхъус-ма:

Алчи зоны,
Куысты циу.
Хи дзы ласы:
«Ме ‘мбал нәу».

Әрхастам әндәр әмдзәвгәтә дәр. Иу дзы – Епхиты Тәтәрийы:

*Хъуынтыз мигъ-боны
Сабыр рааст дән.
Кау мә уәрдоны
Фидар бабастон.*

— Афтә цәуы, — зәгъы Хазби, — фыццаг рафәндараст, стәй кәмдәр быдыры йә уәрдоны кау (къорыпп) сәвәрдта. Логикә — хәлд. Хъуамә иннәрдәм уаид: раздәр кау бабәтт, стәй нархор тонынмә — гъейда!

Бигъуылайы-фырты уыцы изәрәй фәстәмә нал федтон. Хәсты фәстә, 1974 азы, кәңәйдәр иу уацхәссәг — фыссәг әрциди, агуырдта зәрәмәгтаг ләппуйы тыххәй әрмәг, бацыди хохмә дәр — Мызурмә. Рахаста бирәе къамтә. Бигъуылайы- фырт хәсты уыд сгарәг, күиста оккупантты ахст терриорийыл немыццаг дарәсү. Бирае фыдбылызтә сарәзта знагән. Әрцахстый йә. Фәләе сын әппындәр ницы загъта, әмәе йә удәгасәй басыгътой. Уацхәссәг ыл, әвәццәгән, чиныг ныф-фыссынмә хъавыди. Иу ныхас ма дзы ахәм схауди: «Цәмәй йын Советон Цәдисы Хъәбатыры ном ләвәрд әрцәуа, ууыл архайдзыстәм». Әз чысыл фәстәдәр уыцы хабармә гәсгәе ныфыстон радзырд «Зәрдәйи тәрхон», әмәе дзы ссардтон зәрәмәггаджы ном: «Дәүән Б. А.»

Тынг әвгъайуаг, тынг зәрдәриссән хъуыддаг у, ацы ләджыстыр сгуыхтытә ирон адәмән зынгонд кәй не сты, уый. Йә фәдыл цы журналист (кәнәе фыссәг) әрбацыд Уырысәй, уымә дәр наә бастдзинад никәмән ис. Уыдис хохы, Мызуры дәр, Бигъуылатәй бирәе хуызистытә дәр ракуырдта. Цы йын бантыст, Алыксандран хъәбатыры номыл архайгәйә, уый дәр наә зонәм. Мәнимә дәр фембәлд, әрбарвыста мәм ай Бигъуылаты Харитон. Къамы бацамыдтоң, Алыксандр кәцы у, уый. Фәләе стыр хъыгаг: уыцы корреспонденты бәрджытә мәнмә дәр наә бazzадысты.

Уыцы рагбоны фембәлд Хазби әмәе Бигъуылаты Алыксандримә, наә зонгә Ә.-ы М.-йы әнәрайы хабәрттә — цәләмбыд, гуыбындузәл, уәгъдыхас, Баронәй әфсәрмы кәй наә кодта, искай дзыпма кәй смыста, ирон әгъдау хәссын кәй наә фәрәзта, гәбәр, хин кәй уыд, йәхи къухәй йә райтуырды аз 1917-әй 1918-мә кәй раивта ә. әнд, ә. әнд, уыдаттә әз иунәг бон дәр наә ферох кодтон Бигъуылайы-фырты ацы ныхасмә гәсгәе: «Нә зонын, наә зонын, чердәм ныццәвдзән...»

Амæ, ацæгдæр, ныццавта чердæм? Фæсарæйнаг радиостанцæй нæм æрбадзырда йе ‘мдзæвгæ: «О, мæ Ирыстон, ды нæ зоныс, цард кæм ис!» (Йæхи хъустæй йæ чи фехъуыста, ахæм лæг, йæ коймаг, йæ зонгæ бæрнон кусæт мын æй дзырда). Ахæм хабæрттæ хорз чи фæзоны, уыцы оргæнты дæр бафар-стон, æмæ «Хорзæй баззай, Ир»-ы йæ кой цæуылнæ ис, уымæн разынд æфсæннæ фаг æмæ уæлдай. Фæлæ уæддæр пехуымпary ном хæссæт хъобайнаг лæппуйæн йæ бон иннæрдæм ныц-цæвын у, уый Бигъуылайы-фырт куыд æгъдауæй базыдта, ууыл кæнyn дис.

Уыцы кæддæры бон Хазби æмæ Алыксандрæн сæ мæт уыдис Ирыстоныл, бæстæйыл, не ‘взагыл æмæ нæ культурауыл, фæстæдæр та æрцыд сæ хъæбатыр, æмбисонды кæрон, æртык-кагæн, Æ. М.-йæн та уыцы бон йæ мæт – æмбалы æхçайы мур бахæрын, æмæ фæстæдæр – Райгуырæн бæстæйы, Ирыстоны ауæй! Æвæццæгæн, уым, фæсарæны æртæ сомы нæ, фæлæ æртæ доллæры, кæнæ æртæ франчы, кæнæ æртæ маркæйы, кæнæ ноджы фылдæр пайды ауагъта йæ гæлдæры!

Гæр, афтæ æмбаст вæййынц лæджы уаг, йæ зонд æмæ йæ цардвæндæгтæ! Æвæццæгæн, о, афтæ!

Кæд ма мын бантыса, уæд бацархайдзынæн Бигъуылаты лæппуйы тыххæй фылдæртæ базоныныл. Ссарын ын хъæуы йе ‘мдзæвгæ «Зæрæмæджы мæстгутæ» – Хазбийы зæрдæмæ дæр тынг чи фæцыд, уый, æмæ йæ ногæй ныммыхуыр кæнyn. Чиныг «Хорзæй баззай, Ир»-ы нæй. Ис ма æндæр агуринæгтæ дæр.

Чиныг «Уацмистæ» мыхуыры рацыди 1976 азы, сарæзта йæ, разныхас æмæ йын фæсныхас ныффиыста Хъодзаты Æхсар. Æрхаста Дзуццаты Хадзымураты ныхæстæ дæр: «Нæ поэзийы сæрыстырдзинад Калоты Хазби у нæ поэзийы æвидигæ хъын-цъым». Чиныгаразæг ын арф æмæ лæмбынæг æвзары йе ‘сфæлдыстад. Цымыдисаг – æмдзæвгæ (ф.57) «Хъæу»-ы равзæрст. Ацы æмдзæвгæ – ацæг хæзна, шедевр. Æз æй сæвæрин поэтты уæллаг, поэтты «Адам» кæй схуыдтой Скæсæйнаг бæстæты, уыцы Рудакийы уацмисты æмтæрхæг йæ фæлгонцты, йæ хъуыдты вазыгджын мидбыдмæ гæсгæ. Ахæмтæ ноджы: «Æдилы уазæг», «Мæй», «Æхсæв дæ дзык-кутау куы ‘рхауы» æмæ æнд. Чиныдджы растгонд æрцыдисты раздæры рауагъды рæддæтæ, кæйдæр къух кæмæ фæхæццæ,

уыдан («Хуры тын», 1956 аз). Мәнмә гәсгә ма дзы гуырыс-хойаг рәттә ис: ф.13 («Боныңъәхтыл») фыццаг рәнхъ: «Әрдзйә тар нымәт фәхәссы». Әз ай ныхъхъуыды кодтон афтә: «‘Хсәв йә тар нымәт фәхәссы», журнал «Мах дуджы» дәр цима афтәмәй рацыди. Фарс 25 («Фәдзәхст»), дәсгай рәнхъытәй фыст дыууә строфайы. Дыккаг строфайы фыццаг фондз рәнхъы:

Әри дә къух!
Мән у дә фәндыр...
Ды зон, мән дәр
Әдзух кәй фәнды
Әргом мә сагъастә зәгъын.

Ам фыццаг аәмә әртыккаг рәнхъытә хъуамә рифмә кәниkkой; рифмәйы дзырд дзы ис, әрмәст ай йә бынаты сәвәрын хъәүү:

Әри дә къух!
Мән у дә фәндыр...
Ды зон, әдзух
Мән дәр кәй фәнды
Әргом мә сагъастә зәгъын.

Ф.32 («Әдэлы уазәг»), фарәстәм строфа:

Донычызджытә нә размә
Рауайдзысты тагъд:
Хъаздзысты: «Мән у, мән уарзы...»
«Уыг мәнмә куы ‘рхауд...»

Чи зоны, фәстаг дзырд уыди «‘ртахт», рифмә дәр рәвдзәр уайы.

Хазби – зәриндзырды поэт, нә заманрагәй кәмә ән-хъәлмә кости, ахәм ног фәзынд. Рафәлдахәм йә чиныг («Уацмыстә»). Тәккә фыццаг аәмдзәвгәйә дәр – бәрәг («Кости мәй»), стыр фидән ын кәй уыдзән. Цы нывтә, цы метафорәтә!

Дардыл сыгъд
Арвы мус. (ф.4).

Кәнә инна фыстыты:

Арвыл тар мигъы дыдагъы –
‘Взист тәбәгъяу мәй... (ф.24).

*Әрдз йәс сау базыртә исы,
Әмә арвыл бонрухс ризы. (ф.36)*

Нывәрдтон хуры цәст мәс риуы (ф.48).

Мәс зәрдәс сау дзәнгәрәг ңагъта (ф.50).

Комы уазал сау ажсәв әрхуыссыд (ф.51).

*Цад әвзист уәрдәхтә здухы
Хъазгә уләнты сәрты (ф.54).*

*Әз-иу егъяу фурдмә әнафоны ныфтыдтән,
Әмә дзы стъалыты әргъяусәр мәй хызта (ф.64).*

Бәрzonдәй арв ажсырхуызәй кәсү (72).

*Мәнә донгәрон әрхуыссыд
Хъамыл бур бәхсныг-әндәхтәй (ф.74).*

Әртәхджын кәрдәг пиллон уадзы (78).

Цъәх арв ныщъцъыкк ласта зынг ехсәй (78).

Идыл рәдзә-мәдзә кәнни (98).

*Әз федтон хъарм туджы суадон,
Ләдҗы буарәй әмбәрзт астым (106).*

Райсом туджы пырхәнтыл – наэ цыд (107).

*Бон наэма фәзынд сәууон әртәхы... (109).
Худы туджы ‘ртәхты хуры тын (109).*

Митыл мәйни әртхутдҗытә хъазынц (110).

Кәддәр Нигер Хъамбердиаты Мысосты тыххәй йәс уаң «Әдзард зынгхуыст»-ы фыста: «...Мысост цы уыди, уымәй уәфт уыдис аивады хәрдгә хәлттәй. Аив – йәс аңыд, аив – йе

‘рбацыд, аив – йе сныхас, аив – йе схудт, аив, бынтон аив та – йæ зард». Ацы ныхæстæ æз ахæссин Калоты Хазбимæ дæр. Сæ дыууæйæн дæр сæ адзал иу кары – 22-аздзыдæй. Мысосты цыбыр цард Нигер бары хæххон рæууон уыгæрдæны дидинæгыл, уарæхджы зулкъ кæй баҳордта, – афтæ поэты та байсæфта æгъатыр тарниз йæ царды сæурайсомыл. Хазби дæр – дидинæг, уый та басыгъди хæсты сау пиллон арты. Дыууæ стыр курдиаты, æрмæст бынтон фæйнæхуызон фæзынды. Адæймаджы хъуыды йæ фаг næ ахсы, цытæ сын бантыстаид, ас-лæгты цахъхъæнмæ куы рахæццæ уыдаиккой, уæд! Афтæ Хозиты Яков æмæ Кочысаты Мухарбет дæр: уыцы кары фескъуыдзаг сæ цардвæндаг.

Хазби – цæстуарzon, искæй æнтыстыл – райзæрдæ. Уыцы рæстæджы ныффыста Мухарбет йæ номдзыд роман «Сау цæстытæ». Хазбийæн уый – куыд æхсызгон! Куыд арæх æй дзырдта! Йе ‘мбæлттæй бирæты фыстытæ хъуыды кодта. Æз дæр дзы цыдæртæ уый руаджы, уымæй фехъусгæйæ, зонын абоны онг. Эрхæссæм дзы (чи зоны, иуæй-иу дзырдтæ æндæртæй ивд æрцæуой, – уæдæй рацыд 47 азы; фæлæ сæ рифмæбыд раст у).

Хаçырты Сергей (пароди, шарж):

Мухармæ та æртакти музæ,
Æмæ та райдыдта фыссын:
«Мæ хур, мæ дунейы рухс Фузæ,
Цы фæдæ, тагъддæр мæм фæзын!»

Дзалаты Мойсей (пароди, эпиграммæ):

Ды дæр поэт дæ ‘мæ
Хъумæ суай уæнг дæр.
Кæд дæс азы йедтæмæ
Нæ фыссыс, уæддæр.

Разæнкъарæнтæ, дæлzonды змæлд, интуици Хазбийы сконды – арф æвæрд. Уыдон аивады процессы, сфæлдыстадон куысты ахсынц сærмагонд бынат. Фæлæ нырма уыцы мигъæмбæрзт фарста лæмбынæг æвзæрст нæма у суанг Аристотелæй нырмæ. Уый – гениты сусæгдзинад, суй-муй алæсæнтæ, раstdæр кри-тæг мифты лабиринт æмæ паддзах Миносы чызг Ариаднæйы бæхсныг-æндах, – уырдыгæй раирвæзæн кæй руаджы ис, уый. Эмæ интуици канд аивады байтаман тых næу – уый æнæуи

царды, әрвилбоны хъуылдәгты, хъысмәты дәр, цәст кәуыл нә хәцы, ахәм уәвәг, хәлын барәг, сих. Хазби мын иу хабар ракодта, йә зәрдәе йын тынг чи сагайдта, ахәм. Бадти доны был (Ногирмә ныфтгәйә Терчы цур әви сәхимә Къостайы-хъәуы, уый нал хъуыды кәнын). Йә размәе, сурмәе, сәпп ла-ста кәсаг. Хазби йын фәтәригъәд кодта, систа йәе йәе къухтәм әмәе йәе фәстәмә ныппәрста донмәе. Кәсаг та ногай үәхи рантъыхта. Хазби йәе ноджы фалдәр – зывытт, әмәе нал разынд. Ләппуий зәрдәе цәмәдәр гәсгәе йемәе дзырдта, дыу-уә-әртәе боны фәстәе баңыд уырдәм әмәе – кәсаджы стәгдар донгәрон: әвәцәгән та сәсхъиудта әмәе йәе мәлдзыдҗытәе, хъәндилтәе бахордтой. Сагъәсыл әй бафтыдта: цәмән раппәрста йәхи уал хатты, цы йәе уыд хъыгдарәт? Ис ахәм хабәрттәе: киттәе, дельфингән, акуләтәе сәхи сур зәхмәе раппарынц әмәе амәлйинц. Пылтә дәр иу ранмәе әрцәуынц сәе фәстаджы бон мәлйинмәе, күйдз дәр афтәе – йәе адзал бамбары, йәхи кәдәмдәр айсы йәе уд исынмәе. Фәләе кәсаджы ахәм ми бакәнгә никуыма ниши федта. Әнәе ‘фсонәй ницы ис. Фәләе цы уа? Хъысмет? Әмәе хъысмет цы у? Әви әрдз, цард, күйд нәм кәсес, уымәе у бирәе вазыгджындәр, йәе сусәгдзинәйтәе – әгәрон. Хазбийы дис абор дәр ма – цымыдисаг. Интуицийы мылаз йәе фыстытыл – бәрәг, йәе фыстаджытыл дәр. Кәд ныхасәй үәхи хъәддых дары, уәддәр йәе зәрдәе әнкъары, цы йыл әрцәуинаг у, уый.

Ныртәккә әвдисән цы хъуылдәгтән стәм, уыдонән Хазбийы цәргәбонты, репресситы рәстәдҗы фыны дәр фенән нәе уыдаид: нәе бәстәйы социалон-экономикон рацараләт, критикә, хикритикә, алцәй тыххәй дәр әргомәй дзурын, адәй-маджы фарны ахадындинад, демократийы дарддәры рәзт, партийы кадрты политикә, Ленинон принциптә фәстәмә сәе бынаты сәвәрын, әууяңчы әрыздахт, әнаххосәй сәфт бирәе адәмтү сраст кәнын, сәе сыгъдәг хурдзәсгом нәмтты рарттывд әмәе ма ноджы дзәвгар әндәр хорздзинәйтәе. Фәләе уыци рәстмәе уагәвәрдтә уыци рәстәдҗы дәр зилдүх код-той әрыгон поэты натурәйы, йәе әрдзон сконды. Уымә гәсгәе уәлахиздинадәй цыдәриддәр нәе къухы бафты, уым уынәм хохаг ләппуий, хъусәм ын йәе хъәләс. Йәе ныхастәе йын йәхимә ахәссән ис: «Әмәе кәмдәриддәр дә буц сурат уыдтон». Уый – ләггадгәнәг адәмән. Хәххон әхсәрдзән, цы-

тийә равзәргә, әфсады кәмтты, бидырты цәрдҗыты, цәрәгойты донәй, сатәгәй, йә фәрцы зайынц кәрдәг, бәләстә, адәмән дәтты кәсаг, зили куырәйттә, турбинтә, фәлә йәхәдәт та кәңәй цы исы, кәмәй цы зоны?

Хазбиимә әз ныхас кәнүн дзуарән кувәгәу. Хазби – уаз ном, символ. Мәнән ىемә ныхас арәх бацайдагъ вәййы, стәй быңау дәр, гуырзыкк диалог, әңәзәндән сәбәрәг уа. Мәнән Хазби ме ‘мдугон, ме ‘мвәлтәр әмгәрттәй қәмәйдәрты – цардәгасдәр. Ныр дәр та йыл сәмбәлдән цыма ләгәй-ләгмә – йә удимә, йә сурәтимә. Йә къам мә разы. Ам әндәрничи ис. Уынын йә билты змәлд, йә әңстүтү рухс стъәлфәнтә, хъусын йә фәсус ныхас. Хъусы уый дәр, цы дзурын, уымә...

Ацы мысинағтә куы фыстон, уәд цардән әвзонджы бонты монцтәй, әрыйон азты бәллицтәй. Бавзәрстон әнәкәрон әхсызгондзинад, әнәссәугә әрхүым әмә утәхсәнтә. Ныр мә ныхас фәуынмә хъавын, фәлә Хазбийи цыбыр царды темә у әңәт поэзийи темә, әмә ма йәм бирә хәттүтү раздәхын бахъәудзәни: хъуыры ныбадти кәуындзәгау, әңстүтү – әссыгай, хъусты – уадындзы дәрдзәф зәлау, зәрдәйи – тугәрхәмая... 1956 азы Мәскүйи, Хазбийи мысләй, райгуырд мә ацы әмдзәвгә:

ФӘСТАГ ХЪУЫДЫ

О зонын әз, әрзылд мә фәстаг сахат...

*Әрхаудзынән уәлгоммә дзагъырдзастәй,
Мә зыхъхыр дзыхәй скәлдзән туджы саха,
Уый сцәм уыдзән мә хъусрәбынты ахстәй.*

*Дард аңаудзысты, дард, мә тохы ‘мбәлттә,
Әз та кәсдзынән сау мигътәм әдзәмәй.*

*Әндзыг къухы – рәдывд кәрдәдҗы хәлттә...
Мә кард дзәгъәл әппәрст әнә кәрддзәмәй...*

Мә хуры хай... Дә ном нә дзурын барәй...

Кәддәр уыдта мә сонт митәм фыдәхай.

Кәд мын сә ныр, фәстаджы бон, ныбарај, –

Мә уд дәм хъуамә базыртыл фәтәхә.

*Ахсәв дын-иу ныххойдзынән дәрүздәнг,
Сәумә дын скъәфдзынән дәрүздәнг.
Мәцәстү налхъуыт наугәрдәгил судзән,
Арттивдән дон мәтибыйты фәхудәтәй.*

*Изәрон арв – ызғәр – цәгты жембәрзтәй...
Куы ийл уынай мәккәдз ахсаргард састәй –
Уәлгоммә хуыстә уайдынән дәрүздән
Мәтиджы ахст фәзгәртүл дзагъирдәстәй.*

*Дәрүздәнхъуытты-иу дәрүздән аркъул кән,
Архәң-иу мын мәцәстүтыл дәрүздәнжы.
Арәппар мыл дәрүздән бәзджын дзыккутә
Амә-иу сәрәхс дәрүздән цәстүсынжы.*

Хазбиимә кәддәр Есенинәй цы ‘мәдзәвгә рафыстам («Я покинул родимый дом...»), уый мәтәңцөй наәтадзы абоны онт дәр:

*Я не скоро, не скоро вернусь...
Долго петь и звенеть пурге...*

1987.04.04

ЗАР, БАТРАЗ

ÆРДЫ ЗАРЛАНТАӘ

Фәтулы хур... Зәрәхсид арвгәрәтты хъазы,
Ыңнат дөндөкүз ныссабыр и, тыхсы.
Ләууыс ды былгәрон... Рәсугъдзинад дә разы
Æфсәрмыйнгә алырдәм бырсы.
Æрвхуыз цәстәнгас, де 'рдзон тых, дә кондәй
Кәнис уәлахиз аивәй, бәрзондәй:
Зәрәхсиды сырх пиллон арт әрмүнәг,
Цъәх дөндөкүз бандзыг... Абухгә уыләнтәй
Æрсабыр и дә хәдәфсарм, дә монцтәй.
О, хәхты чызг,
Æрцыдтә аргъауттәй?
Æви дә зәд, Хуыцау дә 'рхаста ардәм,
Цәмәй әрдзон тыхтән
Сә рәсугъдәры феной адәм,
Цәмәй дә руҳс уарзты кәләнтә,
Æрзилой ДУНЕЙЫЛ ХЪÆРГÆНГÆ
Æмә ныххойой усгурән йә зәрдә?
Ныссабыр ис ызнат дөндөкүз дә разы,
Рәвдаугә дын дә къахбынтаә әхсы,
Зәрәхсид та дә сау дзыккутә фасы,
Зәрин тынтаә бәгънәг буарыл тыхсы...
Æртә рәсугъды баиу ысты иу ран,
Сә аивгәнәг былгәрон ләууы,
Æртә амондгур – алырдәм сә фәндаг,
Сә алкәцы йәхи фарнма бәллы...
Ыскалдзән райсом хур йә тынтаә ногәй,
Цъәх дөндөкүзән та сабухдзән йә масть.
Æрмәст чындыздан чызг судзгә уарзты монцтәй
Уындызән йә сәнчтү уурс барәджы хъазт.

2018.07.05.

АКРОСТИХТАЕ

1.

Зар та Батраз!
 Адәмты зәрдәтәм
 Рухс фәндәгтә
 Тар әхсәв дәр ар.
 Арвәрдышынәй ратонгә
 Быд тәгтәй,
 Алцәмәй сыйғыдәгдәр утән
 Тавгә хуры уаз тынтае әвзар,
 Рох сәе фидәны куыд нә уой,
 Алкәд фарн әмәе әфсарм.
 Зар та Батраз... Зар...

2.

Рәууон уәлдәф дә цәститәй әнхъәвзы,
 Цард ивылы дә фезмәлдәй, ныфсау.
 Мән рухс мидбылхудт амондыл фәдзәхсы,
 Мәнән әрвитыс циндзинад әфстау.
 Әмә зәгъыс, цымы ис ацы царды
 Әрмәст ыстыр әхшатә, мулк.
 Нә зоныс, сабыр, фәлмән зарды
 Дәуыл кәй цин кәнид мән уд.
 Әмә цы стыр амонд фәхатыс
 Рәстәй әхшайы цинәй хатт,
 Уый амонд нәу, дәхи дзы сайыс...
 Ам царды фарнән нәй бынат.
 Мәе бон кәй нәу дә хъуылдәгтәм әххәссын,
 О, ууыл әз хәрз әргомәй сәттын.
 Нә дә бауырндаң, цингәнгә әрхәссин
 Дә хорзәхән уәеддәр мән уд, мәе фидән дыл бәттин.

* * *

Цы пайды ис Ирән
 дзәнгәда дзырдәй?!
 Уынаффәтә бирә, –
 әххуысгәнәг нәй.

* * *

Æууәнкхортæ иугай – нæ дзыллæты ‘хсæн,
Кæræдзиуыл фидар – фыдбылыз хæссæн.
Мæ фæйнæфарс афтæ ысиу вæййынц, афтæ, –
Æз нал хатын хатгай, æлгъист кæм и, арфæ.

ДЗÆУДЖЫХЪÆУ

Мад-хохæн йæ дæлбазыр кæддæр
Иу ирон лæг равзæрста цæрынæн.
Терчы был нæ уыд бынат хуыздæр
Фидæн бонтæн амæлттæ кæнынæн.

Терчы зарæт уаз бынат рæвдауы,
Нуазы уый ыстъалыты цæхæр,
Рухс тынтæ иыл арвы риуæй уары, –
Exx, тæхуды, ам дæ фаг фæцæр!

Хохаг лæджы равзаргæ бынат
Фидæн цардæн байгом кодта развæд.
Размæ цыд уæрæхгæнгæ хъæууат, –
Дзæуджыхъæуæй Иры горæт равзæрд.

Ныр хæссы дыууæ номы фæрнæй,
Алы адæм ам цæрынц хæларæй.
Дзæуджыхъæуæй адджындæр ран нæй,
Горæтты хуыздæртыл æй куы барай.

* * *

Æз бирæ азты нал зыдтон
Сыгъдæг уарзтæн йæ рухс тæмæн,
Фæлæ мын абор хуры тын
Мæ зæрдæ, оххай, басыгъта.

Ды, чи зоны, æндæр фынтæй
Фыщаг стъалыйау буц уыдтæ.
Бæргæ мæ сыгъдæг бæллицтæй
Дæуæн куы ‘рхæссин рухс тынтæ!

Кәд атахтысты, ме стъалы,
Дә уалдзыгон нәргә бонтә,
Үәddәр мә риуы фестъәлфы
Сыгъдәг уарзты зынг цәхәртә.

* * *

Кәцәй нә ракастән, цы рагъәй,
Цы бәлләхтә нә бавзәрста мә сәр!
Фәагурын ма рухс бон дәр цырагъәй
Мә кәddәры әвзонг бонты къәсәр.

Ныр уым сә цинтә таугә ‘мә уыраугә,
Æндәр сабитә цардбәллон ныфсәй
Фәцәйтәхынц, сә баллицтә әмбаргә.
Сә хъарутән сын басәттәнтә нәй.

Бәргә... Сә фәндаг ләгъз әмә уәрәхәй
Бәллиццаг фәндтәм аразәг фәуәд,
Æмә сә алчи хурәфсәст, дзәбәхәй,
Сыгъдәг уд хъахъәнгә, цәрәд.

Фәлә кәцәй әмә цы ранәй
Æрхәссой сабитә хъысмәт,
Нә фәлтәр сын хъысмәт
Нә фәлтәр сын фәзминаң цардәй
Куынә дзаг кәной зәрдәтә, гъеуәд?

Æниу нә әнәсәрфат митән
Æфсәнттә агурәм кәмдәр...
Нәхицәй уыдоны ‘хән хидән
Бышәутә не ссаидтам кәддәр.

* * *

Ныйтарәг мад!
Фәллад уадзынмә нә –
Рынчынмә дәр
Куыд никуы равдәлд дәу
Дә зәнәджы мәт,
Сагъәстә, хъуыдитәй.

Рынчын та-иу куыд нæ кодтай,
 Фæлæ
 Йæ равдисыны бар
 Нæ лæвæрдтой дæуæн
 Ныйярæджы бærн,
 Уарзт æмæ егъау ныфс.
 О, уыдæттæ дын
 Чи æмбардзæн, чи,
 Дæхи тыхст удæй дардæр?
 Хæссиккой, судзгæ хурау, хъумæ
 Дæ сабитæ
 Дæ сыгъдæг фарн
 Мыггагмæ.

* * *

Уыд Ног аз...
 Фæлмæн мит тъыфылгай
 мæ рудзгүйты æвгтыл
 фæсмойнагау тад.

Уыд Ног аз...
 Дæ кафтмæ кæстgæйæ
 æвзæрди мæ риуы
 æвзонг азты уарзт, –
 æрцахсæн кæмæн нæй...

Дæ аив уæнгты конд
 гæбынайау рогæй
 мæ алыварс зилы
 æмæ мын мæ риуы,
 мæ зæрдæйы арфы
 ныфсы тала суадзы.

Уыд Ног Ныфс,
 уыд Ног Цинты аз...

Тæхуды кæмæн дæ,
 тæхуды кæй тавы
 йæ рысты, йæ тыхсты
 дæ рухс цæстæнгас.

ХЪАЦМАЭЗТЫ Азæ

ДЫУУӘЕ ӘЕМДЗӘВГӘЙЫ

РЕКОМ

О Хуыщауы зæд, табуйаг Реком!
Раздах Ирырдæм, курæм дæ, де ‘ргом!

Мах дæ хорзæхтæ курæм нæ бæстæн.
Уадз зæрдæрухс уа алкæд нæ кæстæр!

Ир æнгом уа æууæнк æмæ зондæй,
Уа йæ фæндаг дæ быны фæндонæй!

Уадз йæ хурбон фæстагæттæ феной,
Уадз цæрæццаг дæ фæдзæхстæй фестой!

О Хуыщауы зæд, табуйаг Реком!
Раздах Ирырдæм, уарзгæйæ, де ‘ргом!

ФÆЛИДЗ

Фæлидз мæнг дунейæ,
фæлидз,
æхсæвигон дзы сист
æмæ фæлидз.
Цы сафыс, цы?
Мыйаг, фæндоныл цард,
æви æнæцудгæ фæтк?
Дæ зæрдæ сив,
гадзрахатæй йыл рацу –
нæ дунейыл.

Цәрон дзы ныр

цы сәрфатән,

цәй номыл?

Фәлидз йә фыдәхәй,

йә мәнгәй.

Сә хин тынтә-иу уадз әмә нывәндой,

сыхагәй, хионай, әмгарәй,

кәмән наә кәнис ье ‘мдзу.

Фәлә кәдәм,

кәдәм фәхәсса удгоймаг

йә сәр?

Кәм ара РУХС дуне,

цәрынән ын кәм бәзза?

Мәе боныл,

цәрдтәй

мәрдтырдәм әввахсдәр,

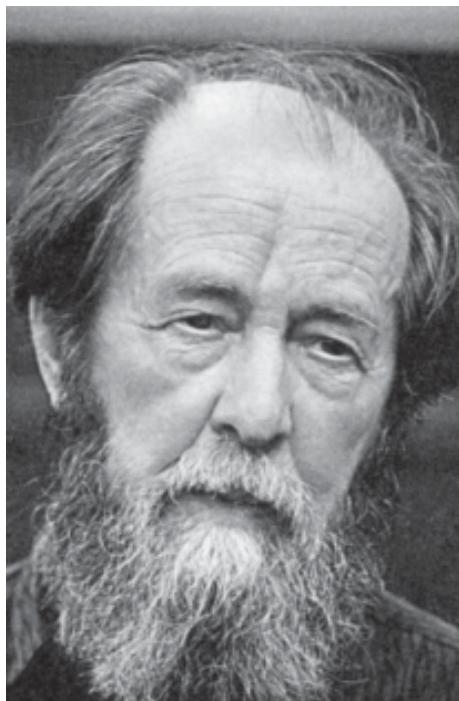
цыппар фәндаджы был

әрхәндәгәй

ләууын...

АЛЕКСАНДР СОЛЖЕНИЦЫН: 100 АЗЫ

Александр СОЛЖЕНИЦЫН

ÆРТАЕ МИНИАТЮРӘЙЫ

Арт әмәе мәлдзыджытә

Чысыл әмбыид къодах баппәрстон арты – цәмәй хәйрәт уыдтән, мидәгәй дзы мәлдзыджыты цәрәнуат кәй ис?

Къодахән йәе къәр-къәр ссыди. Мәлдзыджытә удаистәй ракалдысты, хъәды уәллаг фарс разгъор-базгъор систой, фырадәргәй-иу атымбылтә сты, бирәтә дзы цырен арты сау әвзалы аисты. Із къодахы кәрон ацахстон, иуварс әй ратылдтон. Мәлдзыджытәй иуцасдәр фервәэти, змисмә разгъордтой, наэзылы хихты схылдысты. Фәлә диссаг: артәй дардмә нә лыгъдысты. Йә уд-иу йәе мидәг кәмән әрцид, уыдон-иу фәстәмә раздәхтысты, мамазила кодтой, цыдәр сусәг тых сә ивәзта, кәй ныууагътой, уыңы фыдынуәзәгмә! Ахәмтә дәр дзы уыди, сонт-монты судзгә къодахы рагымә чи сыйгъордта, уым тулләччытә кодтой, стәй-иу амардысты.

Сывылдз бәлас

Мах састам суг. Іәрбатылдтам сывылдз бәласы дәргъәй-дәргъымә зәнг әмә диссәй амардыстәм: ацы бәлас фарон акалдтам. Тракторәй йәе әрбаластам, хырхәй йәе ныллыгтәе кодтам, наутәм әмә йәе машинәты гуыффәтәм калдтам, ратул-батул әй кодтам, иу ранәй иннәмә йәе әппәрстам – уәddәр нә басости: цъәх-цъәхид тау ссыд йәе рәбынәй – фидәны хъумә егъяу бәлас суыдаид әмә үе ‘рттиваг сыйфтәртәй арвыщъәх бамбәрзтаид.

Бәласы зәнг цима әргәвдән къуыдырмә бахастам, уйайу әй иннә хъәдты сәр әрәвәрдтам, фәлә йәе хырхәй лыг кәнүн нә зәрдә нә куымдата... Цы чындәуа? Ай дәр цәрын фәндәй! Мәнә-ма кәсүт йәе чысыл тәмәнкалгә таумә: куыд тынг әй фәндәй цәрын! Махәй тынгдәр!

Бабызыцъиу

Чысыл бур бабызыцъиу. Худәг та күиннәе у: йә фәлурсгомау гүбынәй уымәл кәрдәгыл аәрхауы, стәй фесты, цудытәгәнгә, йә чысыл къәхтәй мә цуры згъоры әмә цъысцъыс кәнә: «Кәм и мә мад? Кәм сты иннәтә?»

Аман та мады бәстүйе йә хъомылгәнәг карк у: къуыртты күни бадтис, уәд ын йә быны бабызы айчытә бавәрдтой. Афтә фәзынд а дунемә ацы къаннәг уд. Уарынхъус у, әмә ләппынтаң сә «хәдзар» – дәлгоммә фәлдәхт әнәбын чыргъәд – баҳастой кәразы бынмә. Ацы дуду цыни фәдзәгъәл әмә ныр мә разы фегуырди. Рауай-ма, мә гыщыл къона, мә армыздыхъмә.

Цымә цәүүл хәңү Хуыцауы сконд диссагән йә уд? Сыфтәрү уәз дәр дзы нәй, йә цәстытә – сау фәрдгүытау, гәккытә – сырддонцъиуы къәхтү әнгәс. Да армыздыхъхъы йә цъус аәрбалхъив әмә – нал и. Афтәмәй йә буар хъарм у. Йә бырынкъ – фәлурс-сырх уардийау, цыма ыйн маникюр счынди. Йә къәхтү әнгүүлдзтә кәрәдзимә хәлынәй ныхәст, стырәй бур кәй уыдзән, уый рабәрәг. Йә базыргәндә – пух, сә кәрәттәй гәзәмә рагудзи кодтой систә. Йә миниуджытә дәр ие ‘фсымартә-хотәй цәмәйдәрты хицән кәнәнц.

Мах та... Мах та тагъд Бонвәрнноммә-Венерәмә атәхдзыстәм. Әмдых-әмзондәй фидар күни фәләууәм, уәд сәедз минутмә әнәхъән дуне баҳум кәндыстым.

Фәлә никәд! – Нә атомон хъарутә күни бай кәнәм, нә удаәй арт күни цәтәдәм, стәй нын бүмбулитә, стджытә, систә нә къухмә күни рардәуа, уәддәр нә бон нә бауыдзәни, мәнә, уәз дәр кәм нәй, ахәм къаннәг, әнәбон, тәригъәддаг бабызыцъиу саразын. Никәд!

ХУДИНАГ

Да Райгуырән бәстәйи худинаджы уавәрмә кәс – цы ма уа уымәй риссагдәр хъизәмар!

Цавәр әнәбайрайгә, бырынцъаг къухты баҳауди, цавәр әнәджелбетт, стырзәрдә, пъәнәзәу хирдәм ссивдҗытә ыйн

райстой сәхимәй йә царды рохтә? Цавәр схъәл, мәнгард әмәе агъуыз әсгәмтә дзызыны дунемә? Цавәр әмбыңд хъылматәйин уагъдауы йә хъуыры әнәниздуды хойраджы бәстү? Куыңды дәрәхәсән, кәуинаг уавәрмәе куыңд архауд адәмнә цард – сәримагъз ай наә ахсы.

Адәймагыл ичъийау ныддәвдәг вәййынц ацы удухәрән сағъастә әмәе йәхимәе куыңдәзәмгад аеркәсі, цыма дын дәхи әффхәрдәуы арвылбон, дәхи дын чындәуы дәлдзиниг. Нәй ирвәзән ацы уаргъәй, йемәе райхъял вәййыс, демәе йә хәрхәр кәенис бон-сауизәрмәе, йемәе ныфәлдәхыс дә хуыссәні, йемәе рафт-бафт байдайыс суанг боныңъехтәм. Мәләт дәр дә наә фервәзын кәндәзән уыңы Худинагәй: удағасты сәрмәе ауыгъдәй ләудәзәни, ды та уыданән сәе иу хай дә.

Фәлдахыс, фәлдахыс наә историйирагон сыфтә, агурыс дәхицән исты ныфсәнцой. Рөх дә наә агъатыр, карз рәстдизид дәр: ахәм замантә дәр уыд, әмәе-иу зәххон адәм мыггагыскүүид куың фесты. О, уыдис ахәм хабәртә.

Ис әндәр әвдисәнтә дәр. Иу фондз әмәе ссәдз обләстү уыдтән, әмәе мәе зәрдәмәе ныфсы муртә арбакалд: уым федтон рухс хъуыдитә, цардфәлварәнтә, әнәнцой, рәдаузәрдә, уарзон адәймәгтү. Ау, уыданы бол наә бауыздәни царды цалх рәствәндагыл саразын? Бауыздәни! Ис ма тыых...

Фәләе уәddәр Худинаг наә сәрмәе ауыгъдәй ләууы, цыма газы маргхъастә бурбын-сырх әврагъ у, – әмәе нын наә рәуджытә судзы. Әмәе йә исчердәм куың адде кәнәм, уәddәр ай наә историйәе аппарын никәйуал бол суыздәни.

СОЛЖЕНИЦЫН ЧЫСЫЛ АДӘМТЫ ТЫХХӘЙ

* * *

Чырыстон фәдзәхстәй зәрдүл даргәйәе, Владимир Соловьев ныффииста: «Дәхи адәмнә куың уарзыс, афтәе уарз иннәты дәр».

* * *

Фондз әмәе ссәдз азы размәе адәмнә стыр ныфс баңыд, афтәмәй райгуырд Иугонд Нациты Организаци. Фәләе бәлләх

уый у, әмәе не ‘нәгъдау, әнәчетар дунейы уый дәр сырәзыд әнәгъдау әмәе әнәчетарәй. Уый Иугонд Нациты Организации нау, фәләе Иугонд Падзахәедты Организации: әемсәр дзы систы сәрибарәй әвзәрст адәм, тыхтыхәгәй ласт уәнгтә әмәе, ләгдыхәй хицәудзинад чи байста, уыдан. Хи пайдайыл хъуыдыгәнджытә дзы фылдәр сты, уыдан фәрцы ИНО удуәлдайә ауды хицән адәмты сәрибарыл әмәе заууаты уавәрү дары иннәе адәмты сәрибар.

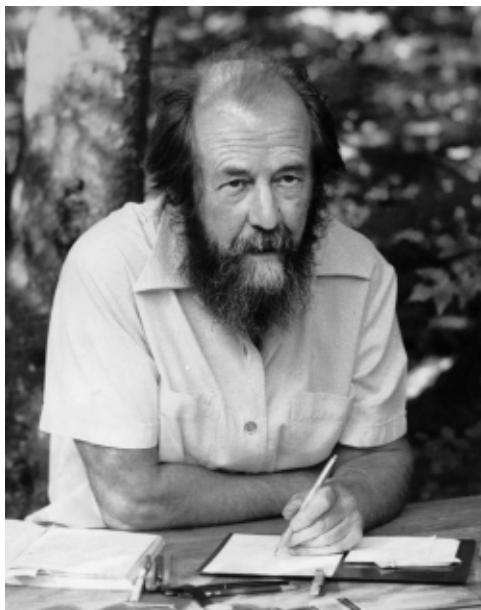
1970

* * *

Аргъ кәмән наәй, ноджы ма иу ахәм фәндагыл хәссы литературае йә әвидийгә фарн: фәлтәрәй фәлтәрмәе. Әмәе уый руаджы свәййы нациты цардәгас рухс. Уый йә мидәг дары, хәссы әмәе хъаҳхъәны адәмты сәфти истори, галиутә кәнүн әй наә уадзы, рәствәндагыл әй аразы. Литературә әвзагимә иумә цәстыгагуиыа хъаҳхъәны нацийы уд.

(Фәстаг рәстәджы модәйау сис нациты ‘хсән хицәндинәдтә сафыны әмәе ныры цивилизацийы аджы адәмты сәфты тыххәй дзурын. Уый у хицән ныхасаг, ныр та мәм раст кәсси афтә зәгъын: нациты сәфти наә әнәмәнг әркәнид раууаты бынатмәе. Дунейы адәмтән се ‘ппәтән дәр иухуызон удысконд, әмхалдих цәсгәмттә счынди, зәгъгә, уәд ма уымай мәгууры бон дәр цы уаид! Нацитә сты зәххы къориый әппәт адәмты хъәздыгдзинад, әппәтты къаддәр адәмыхатт дәр хәссы хәдхүyz ахорантә, йә мидәг әмбәхсү, Хуыцау ын кәй саккаг кодта, ахәм миниуджытә).

Фәләе додой йә къона, йә литератураеы рәэст тыхмийы фәрцы цы адәмән баурәдәуа, уымән: уый «мыхууры сәрибар» байсын наә хуыйны, фәләе нацийы зәрдәйи күист бауыромын, нацийы ивгүуыд замантыл дуар бассонын. Наци йәхи нал фембары, йә удварны уидәгтә йын ныллыг чындәуы, әмәе иу бәстәйи адәм кәрәдзи нал фембарынц.

Уәрәсейы президент В. В. Путин байгом кодта
А. И. Солженицыны ног цыртдзәвән Мәскүйы.
11 ноябрь, 2018 аз.

СОЛЖЕНИЦЫН ЗАГЬТА

* * *

Диссаг уый у, аэмæ ма суанг не ‘взаг дæр фесæфтам. Уырыс-
саг æвзаг æппындæр нал зонæм. Кæй цы схонæм, уый нал хатæм.
Нæ зонд зивæджы уацары баҳауд. Æмæ ном ацъапп ластам:
«ног уырыссаг». Чи сты уыцы уырыссæгтæ? Чъизи къухтæй
æзфæраздæронæй хæлæф чи кæны, зыд аэмæ кæрæф кæуыл
бахæцыд, адæмы фæллойæ базар чи кæны, ахæмтæ. Нырма йæ
хъумыз йæ донгæмтæй кæмæн кæлы, уыдоныл миллиардтæ
гæр-гæр кæнын байдыдтой, аэмæ сæ цы фækæной, уый нал зо-
нынц. Гъемæ цавæрдæр идиот æримысыди «ног уырыссаг».
Мах дæр æй нае дзыхы радавæм: «ног уырыссаг», «ног уырыс-
саг». Цæвиттон, бар-æнæбары сразы стæм: фидæн уыдоны уы-
дзæни – «ног уырыссæгты». Нæ, «ног уырыссæгтæ» уыдон не
сты. Ног уырыссæгтæ сты, йæ удуæлдай куисты фæрцы амал-
хъом чи сис, йæхи хъарутæй чи архайы аэмæ махæн, бæстæйæн
къæбæрамал чи кæны, уыдон.

1995 азы 7 август

* * *

Уайдзæфтæ мын кодтой, дыууæполюсон дуне, дам, фехæлд-
тай. Разы дæн, уыцы азым мæхимæ исын: ССР Цæдисы куы
уытæн, сæртæ куы къуыртой, уæд нае тарстæн, коммунизмы
тыххæй цы хъуыды кодтон, уый æргомæй дзырдтон. Ардыгæй
мæ куы фæссырдтой Ныгуылæнмæ, уæд, америкаг зæххыл кæй
дæн, уымæй нае тарстæн аэмæ ныгуылæйнæгты, Америкæйы
царды тыххæй дæр дзырдтон æргомæй. Уым дæр ахæм
адæймæгтæ уыди, ставд дамгъæтæй-иу чи ныиффыста: дæхи айс,
кæд нае бæстæ дæ зæрдæмæ нае цæуы, уæд! Ацу ССР Цæдисмæ!
О, хæлдтон дыууæполюсон дуне. Хъуамæ дуне дыууæполюсон
ма уа, фæлæ бирæполюсон. Хъуамæ алыхуызон ахорæнтæй
фæлыст уа. «Рахиз», «галиу» – уыцы ныхæстæ ме ‘нæуынон
сты... Нæ бæстæйы галиу аэмæ рахиз чи у, уый дæр нывыл нал
иртасынц. «Рахиз» чи уыд, уыдон «галиутæй» агæппытæ лас-
той, «галиутæй» та – «рахизтæй».

1995 азы 13 сентябрь

* * *

Нæ дуджы иумæйаг уæлдæф... Аз дзы афтæ зæгъин: дзыллæты нæ фæнды политикон цардыл хъуыды кæнын, сты мæстджын, фыдæнхъæл фесты, куыдфæндыйы цæстæй кæсынц алцæмæ дæр, æхсæны цардæй – иппæрд, сæхæдæг уынаффæ кæной, уый сæ фæсонæрхæджы дæр нæй, куыстады фæрæзтæй дæр сты æнæхай. Сæ сæры сын тыхтъыст ныккодтой иу хъуыды: паддзахадон царды ма архайут...

1995 азы 18 сентябрь

* * *

Мæнæ мын цытæ дзырдтой адæм, семæ-иу куы фембæлтæн, уæд:

- не живем, а стараемся выжить;
- (еще в других местах:) сейчас время не жизни, а – выживания;
- не живем, а существуем;
- жизнь у нас – плохая;
- а предстоит как бы еще не трудней;
- богатая страна! – и голодные дети; приду домой – дети кидаются посмотреть: а что в моей сумке?
- наша молодежь – за чертой бедности;
- о рабочем вопросе власти не слышат, пока нет забастовки;
- как может директор получить несколько миллионов, если завод разваливается?
- капитализм начали строить не с той стороны;
- я не бывал на Западе, но представить не могу, чтобы в черте Нью-Йорка американец построил балаган из горбыля, разводил бы кроликов и поросят, а рядом – сено и навоз; а у нас – вот такая городская жизнь;
- до сих пор не могу понять: что же такое эта реформа?
- честный человек у нас ничем не защищен;
- (ветеран труда:) когда прекратится эта вакханалия? когда придет улучшение нашей жизни?
- (фермер:) в стране никому ничего не надо, и все хорошее пресекается на корню;
- умирают не от голода – умирают от того, что нет просвета!
- сделать сейчас нам, внизу, – ничего нельзя!

- и у правительства не видим никакой ясной программы;
- жить так больше – невозможно!
- пройдет еще небольшое время – и ничего нельзя будет спасти!
- сознательно разрушаем народную жизнь!
- Чечня! – выкупают оружие? – когда нет денег на образование, на медицину, на детские сады, пенсионерам, беженцам?
- больной человек сегодня – вся Россия;
- смотрим наверх: где порядочные, совестливые люди? Не видим!
- нынешние «демократы» – и есть самые большие взяточники;
- кто же будет возрождать Россию?

И пойди им ответь...

- кому же нам верить?
- никому не верим, газет не читаем; СМИ называют Средства Массовой Идиотизации;
- почему столько партий развелось – а никакой борьбы с мафией??
- до каких пор недостойные люди будут нами управлять??
- этой власти я не верю ни в чем.

Тоска по достойным управителям!

- не нужно нам такой демократии, как у нас сейчас.

А – какая? У нас и нет демократии, чтобы народ управлял своей судьбой. Демократия у нас и не начиналась.

Характерно, что у нас не говорят даже «государственный строй», а – «нынешний режим», – и с презрением!

Дожили мы! Именно так клеймили революционеры царский строй: «режим». Именно так, с десятилетиями, утвердились и: «коммунистический режим».

«РУССКИЙ ВОПРОС» К КОНЦУ XX ВЕКА

...Сузимся на нашей теме – на «русском вопросе» (потому беру в кавычки, что их часто так употребляют).

Русском – или российском?

В нашем многонациональном государстве оба термина имеют свой смысл и должны соблюдаться. Александр III говорил: «Россия должна принадлежать русским». Но с тех пор историческая эпоха стала взрослея на столетие – и неправомерно бы уже сказать так (или, копируя бы украинских шовинистов, – «Россия для русских»). Вопреки предсказаниям многих мудрецов гуманизма и интернационализма – XX век прошел при резком усилении национальных чувств повсюду в мире, и этот процесс еще усиливается, нации – сопротивляются попыткам всемирной нивелировки их культур. И национальное сознание надо уважать всегда и везде, без исключений. (Я и писал в «Обустройстве»: в России «утвердить плодотворную содружность наций, и цельность каждой в ней культуры, и сохранность каждого в ней языка».) – И «российский» и «русский» – имеет каждое свой объем понимания. (Лишь слово «россиянин», может быть и неизбежное в официальном употреблении, звучит худосочно. Не назовет себя так ни мордвин, ни чуваш, а скажут: «я – мордвин», «я – чуваш».)

Справедливо напоминают, что на просторах Российской равнины, веками открытой всем передвижениям, множество племен перемешивалось с русским этносом. Но когда мы говорим «национальность», мы и не имеем в виду кровь, а всегда – дух, сознание, направление предпочтений у человека. Смешанность крови – ничего не определяет. Уже века существует русский дух и русская культура, и все, кто к этому наследству привержены душой, сознанием, сердечной болью, – вот они и суть **руssкие**.

Ныне патриотизм во всякой бывшей окраинной республике считается «прогрессивным», а ожесточенный воинственный национализм там – никто не посмеет назвать ни «шовинизмом», ни, упаси Бог, «фашизмом». Однако к русскому патриотизму – еще от революционных демократов начала XX века, прилипло и сохраняется определение «реакционный». А ныне всякое проявление русского национального сознания – резко

осуждается и даже поспешно примежуется к «фашизму» (которого в России и не бывало никогда и который вообще невозможен без расовой основы, однорасового государства.)

Мне приходилось давать определение патриотизма в статье «Раскаяние и самоограничение» (1973). Спустя и два десятилетия я не берусь его поправить: «Патриотизм – это цельное и настойчивое чувство любви к своей родине и к своей нации со служением ей не угодливым, не поддержаною несправедливых ее притязаний, а откровенным в оценке пороков и грехов». На такой патриотизм – имеет право любая нация, и русские – никак не меньше других. Иное дело, что после пережитых русскими кровопусканий, потерь от «противоотбора», подавления и обморочения сознания – сегодня патриотизм в России раздроблен в разрозненных единицах, не существует как единое, осознавшее себя движение, а многие из тех, кто зовут себя «патриотами» – прислонились за подкреплением к коммунизму и измазались в нем. (А то еще и – поднимают, слабыми ручонками, снова призрак панславизма, уже столько раз губившего Россию, и уж вовсе непосильный нам ныне.)

С. Н. Булгаков однажды написал так: «Те, сердце которых истекало кровью от боли за Родину, были в то же время ее нелицемерными обличителями. Но только страждущая любовь дает право на это национальное самозаущение; там же, где ее нет... поношение родины, издевательство над матерью... вызывает чувство отвращения...»

В таком сознании и в таком праве я и пишу сейчас здесь.

Краткий и частный обзор русской истории четырех последних веков, сделанный выше в этой статье, мог бы показаться чудовищно пессимистическим, а «петербургский период» несправедливо развенчанным, если бы не нынешнее глухое падение и падшее состояние русского народа. (Под обаянием этого блеска «петербургского периода», – да уж по сравнению с периодом большевицким, три года назад жители города на Неве с большим энтузиазмом восстановили – совсем не в лад и к XX веку, и к нашей растерзанной стране в лохмотьях – как белое крахмальное жабо название «Санкт-Петербург»...) Как же некогда могучая и избывающая здоровьем Россия – могла вот так пасть? Три таких великих болезненных Смуты – Семнадцатого века, Семнадцатого года и нынешняя – ведь они не могут

быть случайностью. Какие-то коренные государственные и духовные пороки привели к ним. Если мы четыре века растрачивали народную силу на ненужное внешнее, а в Девяностот Семнадцатом могли так слепо клюнуть на дешевые призывы к грабежу и дезертирству, – то когда-то же пришло время и платить? Наше сегодняшнее жалкое положение – оно как-то накаплялось в нашей истории?

И вот, мы докатились до Великой Русской Катастрофы 90-х годов ХХ века. За столетие многое вплеталось сюда, – Девяностот Семнадцатый год, и 70 лет большевицкого разврата, и миллионы, взятые на Архипелаг ГУЛАГ, и миллионы, уложенные без бережки на войне, так что в редкую русскую деревню вернулись мужчины, – и нынешний по народу «удар Долларом», в ореоле ликующих, хохочущих нуворишей и воров.

В Катастрофу входит – прежде всего наше вымиранье. И эти потери будут расти: в нынешней непроглядной нищете сколькие женщины решатся рожать? Не менее вчислятся в Катастрофу и неполноценные и больные дети, а они множатся от условий жизни и от безмерного пьянства отцов. И полный провал нашей школы, не способной сегодня возвращивать поколение нравственное и знающее. И жилищная скучность такая, какую давно миновал цивилизованный мир. И кишение взяточников в государственном аппарате – вплоть до тех, кто по дешевке отпускает в иностранную концессию наши нефтяные поля или редкие металлы. (Да что терять, если предки в восьми изнуительных войнах лили кровь, пробиваясь к Черному морю, – и все это как корова слизнала в один день?) Катастрофа и в расслоении русских как бы на две разных нации: огромный провинциально-деревенский массив – и совсем на него не похожая, иначе мыслящая столичная малочисленность с западной культурой. Катастрофа – в сегодняшней аморфности русского национального сознания, в сером равнодушии к своей национальной принадлежности и еще большем равнодушии к соотечественникам, попавшим в беду. Катастрофа и в изувеченности нашего интеллекта советской эпохой: обман и ложь коммунизма так наслонились на сознание, что многие даже не различают на своих глазах эту пелену. – Катастрофа и в том, что для государственного руководства слишком мало у нас людей, кто б одновременно был: мудр, мужественен и беско-

рыстен, — все никак эти три качества не соединяются в новом Столыпине.

Сам русский характер народный, так известный нашим предкам, столько изображенный нашими писателями и наблюденный вдумчивыми иностранцами, — сам этот характер угнетался, омрачался и изламывался во весь советский период. Уходили, утекали из нашей души — наша открытость, прямодушие, повышенная простоватость, естественная непринужденность, уживчивость, доверчивое смирение с судьбой, долготерпение, долговыносливость, непогоня за внешним успехом, готовность к самоосуждению, к раскаянию, скромность в совершении подвига, сострадательность и великодушие. Большевики издергали, искутили и изожгли наш характер — более всего выжигали сострадательность, готовность помогать другим, чувство братства, а в чем динамизировали — то в плохом и жестоком, однако не восполнив наш национальный жизненный порок: малую способность к самодеятельности и самоорганизации, вместо нас все это направляли комиссары.

А рублево-долларовый удар 90-х годов еще по-новому сотряс наш характер: кто сохранял еще прежние добрые черты — оказались самыми неподготовленными к новому виду жизни, беспомощными негодными неудачниками, не способными заработать на прокормление (страшно — когда родители перед своими же детьми!) — и только с растиращенными глазами и задыхаясь обкатывались новой породой и новым кликом: «нажива! нажива любой ценой! хоть обманом, хоть развратом, хоть раслением, хоть продажей материнского (родины) добра!» «Нажива» — стала новой (и какой же ничтожной) Идеологией. Разгромная, разрушительная переделка, еще пока никакого добра и успеха не принесшая нашему народному хозяйству и не видно такого, — густо дохнула распадом в народный характер.

И не дай Бог нынешнему распаду стать невозвратным.

(Отразилось все и в языке, зеркале народного характера. Наши соотечественники весь советский период неизменно теряли, а сейчас — обрушино потеряли собственно русский язык. Не буду говорить о биржевых дельцах, ни о затасканных журналистах, ни о столичных комнатных писательницах — но даже литераторы из крестьянских детей с отвращением отталкиваются: как это я смею использовать коренные сочные русские

слова, от веку существовавшие в русском языке? Даже им теперь понятнее, не вызывают ничьего нарекания такие дивные новизны русского языка, как брифинг, прессинг, маркетинг, рейтинг, холдинг, ваучер, истеблишмент, консенсус – и многие десятки их. Уже полная глухота...)

«Русский вопрос» к концу XX века стоит очень недвусмысленно: быть нашему народу или не быть? Да, по всему земному шару катится волна плоской, пошлой нивелировки культур, традиций, национальностей, характеров. Однако сколькие выстаивают против нее без пошата и даже гордо! Но – не мы... И если дело пойдет так и дальше – то еще через век слово «русский» как бы не пришлось вычеркивать из словарей.

Из нынешнего униженного, потерянного состояния мы обязаны выйти – если уж не для себя, то в память предков и ради наших детей и внуков.

Сегодня мы слышим толки об одной лишь экономике – и наша загнанная экономика вправду душит нас. Однако экономика сгодится и для безличного этнического материала, – а нам надо спасти и наш характер, наши народные традиции, нашу национальную культуру, наш исторический путь.

Русский эмигрант проф. Н. С. Тимашев как-то отметил верно: «Во всяком общественном состоянии есть, как правило, несколько возможностей, которые, становясь вероятными, превращаются в тенденции общественного развития. Какие из этих тенденций осуществляются, а какие нет, – предсказать с абсолютной уверенностью нельзя: это зависит от встречи тенденций друг с другом. И поэтому человеческой воле принадлежит гораздо большая роль, чем это допускается старой эволюционной теорией». Материалистической.

И это – христианский взгляд.

Наша история сегодня видится как потерявшая – но при верных усилиях нашей воли она, может быть, теперь-то и начнется – вполне здравая, устремленная на свое внутреннее здоровье, и в своих границах, без заносов в чужие интересы, как мы навидались в начальном обзоре. Еще раз напомним Успенского, как он написал о задачах школы: «Превратить эгоистическое сердце в сердце всескорбящее». Нам и предстоит построить такую школу: в первый класс ее сядут дети уже развернутого народа – а из последнего чтобы вышли с нравственным духом.

Мы должны строить Россию нравственную – или уж никакую, тогда и все равно. Все добрые семена, какие на Руси еще чудом не дотоптаны, – мы должны выберечь и вырастить. (Поможет ли нам православная церковь? За годы коммунизма она более всех разгромлена. А еще же – внутренне подорвана своей трехвековой покорностью государственной власти, потеряла импульс сильных общественных действий. А сейчас, при активной экспансии в Россию иностранных конфессий и сект, богатых денежными средствами, при «принципе равных возможностей» их с нищетой русской церкви, идет вообще вытеснение православия из русской жизни. Впрочем, новый взрыв материализма, на этот раз «капиталистического», угрожает и всем религиям вообще.)

Но из многочисленных писем из русской провинции, с просторов России, я эти годы узнаю рассеянных по этим просторам духовно здоровых людей, и часто молодых, только разрозненных, без духовной подпитки. С возвратом на родину я надеюсь многих из них повидать. Надежда – именно и только на это здоровое ядро живых людей. Может быть, они, возрастаая, взаимовлияя, соединяя усилия, – постепенно оздоровят нашу нацию.

Минуло два с половиной столетия – а все так же высится перед нами, по наследству от П. И. Шувалова, неисполненное Сбережение Народа.

Ничего для нас нет сегодня важней. И именно – в этом «русский вопрос» в конце XX века.

Газета «Труд», 23.07.1994

СОЛЖЕНИЦЫН АЕВЫД-ДЫВЫДОНЫ ДУДЖЫ

К ПОЗОРНОМУ СТОЛБУ!¹

Писатели дают достойный ответ клеветнику и отщепенцу

СОЛЖЕЦ АНТИСОВЕТЧИКОВ

Наверное, не было еще такого случая, чтобы у могилы кто-то вдруг стал поносить и чернить усопшего. А если бы такое

¹ Газет «Литературная Россия», 1974, № 5.

случилось, хулителя прогнали бы в шею, а то и вовсе прибили на месте. Но такого еще никогда не случалось. Никто еще не доходил до такого страшного кощунства. И вот надо же, нашелся человек, который глядит на тысячи могил наших братьев по оружию, глядит бесстыдными глазами и обливает их грязной, бессовестной клеветой. Это Солженицын. По его разумению, герои не те, кто лежит под сотнями обелисков и памятников, а те, кто предал их, — власовцы, — те, кто убил их — фашисты. Можно ли додуматься до большего надругательства!

Нет, Солженицын, сколько бы вы ни писали и ни чернили прах наших соотечественников, мир знает — именно они освободили Родину и народы Европы от фашистской чумы. Вы пишете в своем пасквиле — «русским сало быть позорно». Где же вы были, когда вся Европа выходила с цветами и счастливыми улыбками навстречу советскому солдату-освободителю и с востворгом провозглашала! «Русские пришли!» В боевом строюшли русские, украинцы, белорусы, узбеки, грузины и другие сыны нашего Отечества, но всех нас называли, русскими, и мы гордились этим.

Хочется за все эти гнусности обругать вас, но не находится слова подходящего калибра, да и не полагается так говорить в газете. Попробую иными словами выразить вам свое презрение.

Я не знаю, кто были ваши предки, Солженицын, не хочу уподобляться вам и оскорблять память этих людей. Скажу о вас. Наверное, ваше имя станет нарицательным. В его этимологии заложен смысл вашего сегодняшнего состояния, Солженицын. Это значит солжец, соучастник во лжи. Да, вы солжец со всеми самыми махровыми антисоветчиками, вы падаете ниц и угодливо лижете сапоги фашистским недобиткам и предателям-власовцам. И это отражено в вашей фамилии — ницын. В общем, нет нужды подбирать вам никаких обидных имен. Вы — Солженицын. Этим сказано все.

Участники Великой Отечественной войны возмущены вашиими антисоветскими сочинениями и выражают вам, власовцу наших дней, самое глубокое презрение.

Герой Советского Союза
Владимир КАРПОВ

Оболгать не удастся

В годы войны я был партизаном в Белоруссии, в отряде Константина Заслонова. Я видел народ, поднявшийся на защиту Отечества, видел сотни случаев личного и массового героизма. Но видел и другое – трусость и зверство. Они всегда были рядом, наверное, потому, что они рождают друг друга. Трусость привела этих людей в ряды предателей, и она породила в них жестокость. Я говорю о власовцах. Кто более всех измывался над мирным населением? – Власовцы. Кто в пьяном угарае, боясь оглянуться на погонявших немцев, прочесывал партизанские леса? – Власовцы. Когда гитлеровцы шли из села в село, они, защищая себя от партизанских мин, впереди гнали людей, запряженных в борону. Порождением чьей трусости и жестокости было это «изобретение»? – Власовцев.

Кто же стал героем нового сочинения Солженицына? – Власовцы. Кто оказался для Солженицына предпочтительнее защитников Родины? – Власовцы. Чья «драма и переживания» стала объектом сочувственного исследования «художника слова»? – Власовцев.

Трудно поверить нам, тридцать лет назад в тылу врага сквозь грохот лесных боев прислушивавшимся к далеким раскатам великой Сталинградской битвы, что судьбу ее решали батальоны штрафников. Особенно трудно поверить моим товарищам, партизанам-белорусам, которые от мала до велика, целыми семьями и селами по зову сердца и совести с оружием уходили в леса. Тысячи пепелищ, расстрелянные дети на снегу, закрытые грудью амбразуры, огненные тараны... Вот только некоторые страницы книги, именуемой Народной Войной, которую Солженицын хочет переписать заново, на свой манер. Но правда – одна.

Заки НУРИ,
председатель правления
Союза писателей Татарии,
Казань

Предательство

В дни Великой Отечественной войны, будучи автоматчиком десанта в Уральском добровольческом танковом корпусе, я видел, сколько героизма и самоотречения показывал советский

солдат. На родной своей земле, на оживленных перекрестках Европы он застыл в граните и бронзе памятников. Вечные огни зажжены благодарными потомками в честь погибших героев, у подножия обелисков всегда живые цветы.

Какой же бездонной должна быть глубина человеческого падения, чтобы рядом с этими цветами положить книгу, сотканную из лжи и клеветы на наших защитников! Никогда не будет прощения Солженицыну за его предательство!

Вадим Очеретин,
Свердловск

Незавидная роль

Каждому стуку распахивает двери седоволосая гостеприимная Гурун, что живет в высокогорном лакском ауле Кулушат. Здесь, на каменистом склоне, когда-то бегал единственный сын, свет и радость ее очей, ее гордость и тревога, ее самое последнее слово. Она провожала его в пасмурный день сорок первого года. Тридцать три года я вижу, как при стуке в дверь вздрагивают ее плечи, чтобы раскрыться в объятия, с которыми она кинется навстречу сыну. И вот этого парня, сложившего голову на полях Отечественной войны, Солженицын позволяет себе оболгать, оклеветать – его и тысячи тысяч лучших сынов нашего народа, воинов Советской Армии. На это способен только человек, потерявший совесть.

Горская мудрость гласит: кто бы ни зашел в саклю, три дня его не спрашивают, кто он. Наш народ с огромным уважением относится к художникам слова. Но доверие, которым он окружает нас, литераторов, Солженицын бессовестно предал. Очередное клеветническое сочинение его поднято на щит враждебной пропагандой. Солженицын взял на себя роль антисоветчика, антикоммуниста, безуспешно пытаясь ослабить могучую силу идей социализма. Нет слов, чтобы выразить свое возмущение.

Годы борьбы за светлое будущее научили нас, как однажды сказал Расул Гамзатов, кому руку подать, а кому кулак показать. И пусть Солженицын этого не забывает.

Нурадин ЮСУПОВ,
ответственный секретарь
Союза писателей Дагестана,
лауреат республиканской премии
имени С. Стальского,
Махачкала

НОГ НОМ

ПЛИТЫ Татьянæ

МАЭ ЦАРДЫ ХУРЫСКАСТ

**ДÆ РУХС ФЫНТАЕМ
ÆРТАЕХДЗЫНÆН ЗÆДАУ...**

Уæларвыл мæй куы бацахса йæ ран,
Ыстъялытæ куы апырх уой рæдзæгъдтау, –
Æз фестдзынæн сызгъæринбазыр маргъ,
Дæ рухс фынтæм æртæхдзынæн, дæ зæдау.

Ыссардзынæн æнафоны дæ уат,
Мæ базырæй æз бакæндзынæн рудзыинг.
Æрбаддзынæн дæ сынтæгыл æнцад,
Мæ риуы та мæ зæрдæ артау судзæзæн.

Мæ цæстæнгас нæ айсдзынæн дæуæй,
Мæ мондæгтæ æз сисдзынæн дæ хуызæй.
Куы ‘рфынæй уа йæ хуыссæнуаты мæй, –
Рæвдаугæ ба ма райсдзынæн дæ русæй.

СУСÆГ УАРЗТ

Æз сай арвмæ æхсæвыгон куы скæсын, –
Фæуынын дзы дæ сай цæстыты ‘рттывд.
Фæлæ, уæууæй, мæхимидаæт фæтæрсын,
Мыййаг, зæгъын, куы разыной фæлывд.

Уæд уыцы рис куыд бабыхсдзæни зæрдæ?
Куы асæтдзæн бынтондæр уæд мæ ныфс.
Фæлæ уæддæр фæзæгъын бузныг зæдтæн:
Ды мемæ иу зæххыл мæ рæстæджы цæрыс.

ДЫ МÆ ЦУРЫ КУЫ УАЙ

Ды мæ цуры куы уай, –
Дымгæ зарæг кæндзæн.
Ды мæ цуры куы уай, –
Арв рæвдаугæ нæрдзæн.

Ды мæ цуры куы уай, –
Хъаздзæн, райдзæни хур.
Ды мæ цуры куы уай,
Уæд ысхуддзæни дур.

Ды мæ цуры куы уай, –
Дидин калдзæн тæмæн.
Ды мæ цуры куы уай, –
Дæ мæ амонд мæнæн.

* * *

Мæ царды хурыскаст æнæнхъæлæджы сдæ:
Дæ цæстыты ыссардтон æз мæхи.
Зæххон диссæттæй хайджын дæн æз дæр.
Куыд næ кæна мæ зæрдæ абон цин?

Мæ царды денджызы сакъадах куы дæ ды,
Мæ уылæнтæй дыл арæхсгæ тыхсын.
Мæ уарзаг уды базырджын фæндыр,
Тыхсты сахат мын асурыс мæ зын.

УИДАЕГТА

Лев Василийы фырт Успенский ном хорз зонгæ у чиныгкæс-джытæн. Курдиятджын фыссæг, бирæ романты, уацауты, ра-дзырдты, æмдзæвгæты автор, ахуыргонд-лингвист, незаманты истори иртасæг, географ, ботаник – ахæмæй йæ зонынц адæм.

1936 азæй йæ амæлæты онг Лев Успенский лымæнæй царди не мзæххон, мидхæсты активон архайæг, хæстон историк, инæ-лар-майор Хъараты Георгиимæ, иумæ ныффиристой чиныг дæр: «60-æм параллель» (1955).

Цы филологон новеллæ мыхуыр кæнæм, уый ист у Л. Успенский чиныг «Дæ хæдзары ном»-æй (чиныгуадзæн «Саби-ты литература», Л., 1967).

Лев УСПЕНСКИЙ

ДИССАГ У ДНЕПР

«Диссаг у Днепр æнцад рæстæг!» – йæ цин нæ уромгæйæ фыста кæддæр Гоголь. Фæлæ зæгъын хъæуы, уыцы донæн «дис-саг» у йæ ном дæр. Сæ алыварс цы географион нæмттæ ис, уыдоммæ адæм арæх куыдфæндыйы цæстæй кæсынц, фæлæ сæ Днепры ном æдзухдæр цымыдис кодта, сæ хъус æм тынг дардтой.

Ивгууыд æнусы зынгæ ахуыргонд Д. Никольский Днепры номы тыххæй цы уац ныффиста, уым ахæм хабар æрымысыд.

Ахуыргонд лæууыд, Екатеринославы астæу (ныр Днепропет-ровск хуыйны) Днепры сæрты цы хид ис, ууыл. Адæм æхсыз-гонæй кастысты уалдзыгон доны цæрдæг згъордмæ. «Йæ тах-тыл цæст куыннæ хæцы! – дисхуызæй сдзырдта цавæрдæр æрмадзы кусæг. – Дзæгъæлы йæ не схуыдтой Днепр!»

– Амæ цы амоны Днепр? – бадис кодта æвзагиртасæг.

– Нæ йæ уыныс, дно прет? Днipro йæ уымæн хонынц, æмæ дно пре...

Географион нæмттæ ахæм хуымæтæг хуызы æмбарын кæнынæн ахуыргæндтæ радтой сæрмагонд термин: «адæмон» кæнæ «мæнг этимологи». Адæймаг фехъусы ном, нæ йæ бам-

бары (йæ бамбарын та йæ фæнды!), кæй ницы амоны, уый Ыын зын вайыы æмæ агурын райдайы уый æнгæс дзырдтæ, рабарбабар сæ фækæны, уæдæ Ыын кæд йæ уидагмæ бахæцца уайн, зæгъгæ. Днепр иу бабæтты «дно переть»-имæ, иннае «да не пробуй»-имæ – йæ сæры кæмæн цы фегуыра, уымæ гæстgæ. Ахæм адæймæгтыл худæн нæй: уыдоны тыхфæлварæнты руаджы райгуырди топонимикæйы ахуырад. Эрæджы дæр ма, æнус кæнæ æнус æмæ рðæджы размæ, ахуыргæндтæ сæхæдæг дæр дзырдтæ æмæ нæмттæ ахæм хуызы иртæстой. Уыцы ахуыргæндтæй иу уыди В. К. Тредьяковский (царди XVIII æнусы). Уый хъуыдымæ гæстgæ, этрускты адæмыхатты ном уырыссаг дзырд «хитрушки»-йæ равзæрд, уымæн æмæ этрусктæ хин митæм æмхиц уыдысты. Дзырд «амазонкæтæ» та, дам, уырыссаг «омужонки»-йæ арæзт у æмæ амоны: «омужчинившиеся, грубые женщины-воины»...

Днепр тыххæй та цы зæгъы наука?

Ацы дзырдæн уырыссаг æвзаджы æрвадиуæтгæнджытæ нæ разынд: уырыссаг бындураЙ Ыын раиртасæн нæй.

Днепрæн дæр Волгæйау йæ нырыккон ном фыщцаг æмæ иунæг нæ уыди. Рагон бердзентæ арæх кодтой, тæссаг ныххизæнтæ кæмæ уыд, ахæм цæгатаг стыр цæугæдон Борисфены кой: уый цыди Скифийы быдьрты æмæ калди Сау денджызмæ – Эвксины Понт кæй хуыдтой, уымæ, дæрдзæф нæ уыд сæ хорз зонгæ дæттæм – Данастрмæ æмæ Бронтмæ. Уыцы нæмтты æнционæй раиртасæн ис ныры Днестр æмæ Прут.

Кæй зæгъын æй хъæуы, Днепрæн ном раттаиккой, йæ былыл чи царди, йæ донаей Ыын чи нуæзта, æрмæст ахæм адæм. Донаен йæ ном нæдæр славянағ у, нæдæр бердзенаг, нæдæр тюркаг. Кæд, мыйиаг, скифаг у?

Скифтæ незаманты цардысты Скæсæн Европæйы æппæт хуссайраг быдьрты. Эппæт уыцы тъæпæнты мах æмбæлæм кæрæдзи æнгæс нæмттыл: Дон, Днепр, Днестр, Дунай... Дон, зæгъгæ, уыцы ном чи хæссы, ахæм цæугæдæттæ мах бирæ ссарайтам Ирыстоны. Ирæттæ та сты, раджы чи фесæфт, уыцы скифаг адæмы хæстæгдæр æрвадæлтæ. Ирæттæм уыцы дзырд амоны «цæугæдон» дæр æмæ æнæуи «дон» дæр. Уæдæ цымæ раст нæ уаид, нæ дæттыл нын нæмттæ скифтæ сæвæрдтой, зæгъгæ, афтæ зæгъын? Стæй цымæ уыцы нæмттæ иууылдæр скифагау «дон» нæ амыдтой? Эрмæст дзы-иу алкæмæ дæр

әфтыд әрцыди, чи дзы цавәр уыд, уый бәрәггәнәг дзырд. Уыцы фәтк әрхәецә абоны онг: испайнаг Рио-Колорадо – «Хуызджын дон»; англисаг Ред-Ривер – «Сырх дон»; коми-зырянаг Вильва – «Ног дон», Койва – «Цъиуты дон»...

Уидаг «Д-н» кәм ис, уыцы дзырдты равзәрд әмбарын чындауы алы хуысты. Д. Никольский дзырдта, зәгъгә, скифтә скәсәнәй ныгуыләнүрдәм цәугәйә раздәр бахәцә сты фыңдаг әнәном доны былмә. Дисы сә бафтыдта, егъяу кәй уыд, уымәй. Рагон адәм алцыдәр йәхи номәй хуыдтой әмә цәугәедонән дәр радтой ном: Дон.

Стәй дардәр цәугәйә сәмбәлдысты әндәр стыр цәугәедоныл. Әвәцәгән ай ахәм ран федтой, бырынцъаг айнәг къулты ‘хсән әлвәстәй фынккалгә пырхәндәг кәм кодта... Йә урс фынчытыл, йә пырхәнтыл ын цәугәцардгәнәг адәм дисәй амардысты. Әмә ацы цәугәедон дәр рахуыдтой Дон, әрмәст ма уыцы дзырдмә бафтыдтой әндәр, әмә амоны «пырхән». «Дон» әмә «пырх» куы байу сты, уәд сә рауади Днепр.

Сикифаг дзырд алы взәгты азәлыд алыхуызон.

Латинагау чи фыста, уыцы готаг историк Иорданмә (VI әнус) – Данапрус.

Әддәйы скандинаваг сагәты – Данпар.

Рагон славянаг къухфысты – Дънапр.

Араббаг историк Ибн-Сайдмә (X әнус) – Танабор.

Астәүккаг әнусты араэст Мюнстеры картәйыл – Непар.

XVI әнусы ныгуылән-европәйаг бәлцәттәм – Динпер, Днипер, Данамбер.

Сәсәйнаг славянтәм – Днепр, Дніпро.

Куыд уынәм, афтәмәй Днепрән йә ном фәзынд, йе ‘мдзәхгәр былыл уырыссаг горәттү мад Киев куы сырәзыд, уымәй бирә әнустә раздәр.

Әндәр ахуыргәндә уыцы ном бәттынц сикифаг «Дану-Апара»-имә. Ома, Днестримә абаргәйә фәсте чи ис, ахәм цәугәедон. Уыцы ном, дам, Днепрән радтой, ныгуыләнүрдигәй, Балканы әрдәгсакъадахыл чи цард, уыцы скифтә. Днепры ном иртәстәуы «Данапрас»-әй дәр – сикифагау «тагъд кәләг», «цәрдәг» дон... Ахуыргәндә әмхуыizon зондыл хәст сты иу хъуыдаджы: Днепрыл ном сәвәрдтой скифтә әмә зәлбаст «дн», әвәцәгән, амында «дон», «цәугәедон».

Цы зәгъән и бердзенаг Борисфены тыххәй та? Уыл сә сәртә бирәтә фәхостой. Никольский дзырда, бердзентә, дам, скифаг дзырды нысаниуәг не ‘мбәрстой, ахуыр ыл нә уыдысты әмәй йә фәзыгъуммә кодтой. Уый дыууә номы аемхъәләсөн мыртә райста: ДН-ПР әмәе БР-ТН (бердзентә Борисфены бәсты дзырдтаиккәй Бористэн дәр) әмәе амыдта, зәгъгә, ам ис хуыматәджы метатезә – ома дзырдты хәйттә сә бынәттәй баивтой. Не ‘взаджы мыртә Д әмәе Т, Б әмәе П кәрәдзи раивынц, метатезәйыл та арәх әмбәләм, уәлдайдәр, дзырдтә иу әвзагәй иннәмә күү бацәуынц, уәд. Кәд немыцаг «тэллөр»-әй фыццаг «талерка» рауд, стәй та «тарелка», уәд Данапер дәр бердзенаг әвзаджы фыццаг уыди ПЕР+ДАН, стәй та – БЕР+ТАН, БОР+ТЭН әмәе әппүнфәстаг – БОР(ис)-ФЕН...

Цымыдисаг у, фәлә, әвәццәгән, раст нәу. Нырыккон то-понимисттә күүд дзурынц, афтәмәй Борисфен равзәрди рагон мрайнаг дзырд «ворустан»-әй. Уый амоны «уәрәх бынат»... Уәвән ис, әмәе уыцы дзырд дәр райстәуыди скифтәй: скифаг адәмыхәттүтән сә фылдәр уыдысты ирайнаг әвзагыл дзурджытә...

Зәгъдзыстәм ма тәккә ныгуыләйнагдәр «Дон»-ы тыххәй, уый ис Шотландийы... Британийы сакъадәхты онг скифтә никуы бахәццә сты, уым сә кой дәр нә уыд... Ам, әвәццәгән, ис мырты әнәнхъәләджы әнгәсдзинад. Фәлә уыцы чысыл доны ном скифаг «дон»-имәе бабәттынвәнд чи скодта, ахәм топонимисттә ис. Уыцы хъуыдыйыл хәст у, зәгъәм, АИШ-ы Колумбиаг университеты профессор Марио Пей йә уац «Цәй тыххәй радзурын у сәе бон географион нәмттән»-ы. Уац мыхуры рацыд «Юнескойы курьер»-ы 1960 азы апрелы номыры...

«Рәестдзинад», 1985 азы 28 сентябрь

АРВИСТОН

АРАББАГ АЕМБИСӘНДТАӘ, АЕЦӘГ ХАБАЕРТТАӘ, АФОРИЗМТАӘ

* * *

Йә дзырдән хицау чи нәу, уыңы адәймәгты тыххәй араббәгтә фәзәгъынц: «Ай, хус әврагъы чи ис, ахәм арвәрттывды хуызән у».

* * *

Әңгәй цы у, уый нә, фәлә йәхи әндәр хуызы равдисыныл чи фәархайы, ахәм адәймагәй бедуинтә фәзәгъынц: «Сырддонңызу цәргәсү хуызы баңауыммә хъавы». Йәхиуыл әгәр чи фервәссы, уымәй та фәзәгъынц: «Ацы дымгә тымыгъыл күйнә сәмбәлид».

* * *

Дзуринц, хицау, дам, рәестәрдә күы уа, йә визиртә та галиу зондыл хәст, уәд адәммә рәестәзинад нә хәңцә кәндәзән, амә хицауы хорз хъуыдәгтәй ницы пайды ис. Уый вәййы сыгъдәт цәугәдоны хуызән, фәлә дойныйә хъырды чи кәна, ахәм фәндағгон дәр дзы нә баназдәзән, уымән амә уыңы цәугәдоны түгдых кәфхъуындартаң цәры.

* * *

Араббәгтә дзуринц: «Хәсты цәмәй сәрәгасәй баззайай, уымән хи хъәбатырај равдисынәй хуыздәр мадзал нәй, тәппуд та әнәмәнг адзалы хъәләсмә цәуы». Әмә әңгәй дәр, атакәй чи аңауы, уыданәй бирә къаддәр фәмард вәййы, лыгъд чи ратты, ахәмтәй та фылдәр баңауы мәрдтәм.

* * *

Уацары чи баҳауд, ахәм хәстоны йе ‘мбал уацайрағтимә бакодтой Ман ибн Заидмә. Ман бардзырд радта, амарут әй, зәгъгә, фәлә уацайраг фәхъәр кодта:

— Ау, мах амарыны размә нын нә дойны басәттын дәр нә бауадззынә?

Ман йә дәлбартән загъта, бафсадут, дам сә донәй. Сә дойны куы суагътой, уәд та йә уыцы уацайраг бафарста:

— Ау, дә уазджыты амардзынә?

Аәмә Ман се ‘ппәты дәр ауадзын кодта.

* * *

Иу молло, стыр фәзы чи әрәмбырд, уыцы дингәндҗытән афтә дзырдта: «Хорз адәм, гыццылтыл былысчъилтә ма кәнүт, уымән әмә уыдан миниуджытәй сымах бирә цыдәртә рай-стат. Мәхицәй уын куы зәгъон, уәд рувасмә гәсргә фәливын сахуыр дән, маймулимә гәсргә сдән дзырдарәхст, гәдымә гәсргә базыдтон цәстмә митә, куызд мын бацамыдта иузәрдион уәвүн, гиенә та — хъавгәйә архайын. Мәйыл сахуыр дән әхсәвыйгәтти фынәй нә кәнын, хурыл та — адәмы ‘хсәнмә рәстәгәй-рәстәгмә цәуын».

* * *

Аңгәс хъуыдитә загъта зондыләт дәр: «Адәймаг әнәхъән дуне у: йә мидәг сәмхәецә сты домбайы ныифс әмә хъару, хәрәдҗы фәразондзинад, хуыйы фырзыд, халоны хъавгә-арәхсгә архайд, рувасы хин, гәдыйы арәхсгә хъавд, майму-лийы дзәнгәда әмә страусы тәппудзинад.

* * *

Иу ахуыргонды адәм зыдтой тынг чъындыйә. Йә иу хәлар ын иухатт афтә:

— Дә хәдзары куы фембәликкам әмә куы аныхәстә кәник-кам, уый мә фәнды.

— Тәрсын, әндәр исчи ма куы ‘рбацәуа әмә нә куы бахъыг-дара, — дзуапп радта ахуыргонд.

— Омә йә не ‘рбауадззыстәм.

Гъемә изәрәй дыууә хәлары әрбадтысты фынджы уәл-хъус. Сә тәккә минас кәнгәйә куы уыдысты, уәд дуар чидәр әрбахоста.

— Гъенир кәсис, хъуамә нын нә бадт исчи фехала! — фәхъәр кодта хәдзары хицау. Уазәт ләтггадгәнәдҗы афарста, чи хойы,

уымән йә ном куыд у, зәгъгә. Ләттадгәнәг ын ай загъта. Уәд уазәг хәдзары хицаумә дзуры:

— Аз уыцы ләджы зонын. Ағъдауджын у, стәй уазәгуаты куы вәййы, уәд фынгмә әппиндәр нә бавналы. Уый иу. Иннәмәй та...

— Уый фагәй фылдәр у, — бацин кодта хәдзары хицау аәмә ләттадгәнәгмә дзуры: марадз, әрбахон уазәджы!

* * *

Ашаб адәмән аәмбисонды чынынды уыд. Амә дын ай иуах-әмә куы бафәрсиккой:

— Басәтт-ма йыл, Ашаб, искуы дәхицәй зыддәр удыл сәмбәлдә?

— О, — загъта Ашаб, — нә сыхәгты куызд мәнәй — зыддәр. Иухатт ңавәрдәр фәндаггон чиңү әүүилгә циди. Куызд афтәе банхъәлдә, ләг хәргә кәны, зәгъгә. Гъемә дын йә фәдыл куы бафтид — аңаҳхъән дыууә фарсахы¹ фәңди фәндаггоны фәстә, ома мәем кәд исты комдзаг әрхауд...

* * *

Ашабән йә хәдзар ахәм къуындәг уыд, аәмә дзы аәртә адәймаджы дәр тыхтә-фылтәй бацыдаид. Иухатт аәртә уазәджы әрбахуыдта сәхимә, фәлә дын уыдон семә ноджы аәртәйи куы ‘рбакәниккой. Хәдзары хицауәй ахынджыләт кәнәм, зәгъгә, дуар бахостой, аәмә дзы алчи дәр ләууд йә иу къахыл. Ашаб, дуары бынты цы зыххъыр уыд, уырдыгәй акаст аәмә къәхтә баннымадта, уыдисты аәхсәз. Уалынджы дын аәртә адәймаджы нә, фәлә аәхсәз хәдзары куы смидәт уаиккой. Ашаб сыл уыциу хъәр фәласта: «Адде ут ардыгәй, аз адәмә хуыдтон мә хәдзармә, кәсагласты нә, фәлә!»

* * *

Вазир Муслим дзырдта: «Нымудзәгыл чи баууәндыйд, уый нымудзәгәй әвзәрдәр у, уымән аәмә нымыгъд аәрмәстдәр ардыд у, чи йыл баууәнды, уый та — хъуыддаг кәронмә хәңцәгәнәг».

---

¹ Фарсах (персийнагау — фарсанг) — дәргъбарән, 6 километры бәрп.

* * *

Ибليس, дам, Нойән афтә дзырдта: «Хәләг әмә зыд кә-
ныәй дәхи хъахъхъән. Ёз Адаммә бахәләг кодтон әмә
мә дзәнәтәй ратардтой. Адам та базыд кодта, нәфәтчиаг
бәласы дыргътәм нә фәләууыд, әмә уый дәр мә хал ахорд-
та – дзәнәтәй йә ратардтой.

* * *

Зондыләг загъта: «Адәймаг цәхәрау әрттывдтытә куы
кала, уәddәр дзы адәм зәгъдзысты; «Уый ахәм нәу», кәнә
«Әцәгәй ахәм куы уайд!» Поэт та афтә загъта:

Адәмы ‘хсән чи Җәры, гъе уымән,
Адәмәй нәй аирвәзән, нәй.
Адәмы ‘хсән чи Җәры, нәй уымән
Алидзән ыссыртә ‘мә ныхтәй.

* * *

Зондыләгтә паддзах Ануширванән афтә дзырдтой: «Йә
къазна адәмы хардзәй байдзаг кәнынмә чи бавналы, уыңы
паддзах у, йә хәдзары бындуры къәйтәй хәдзары сәр чи
әмбәрзы, ахәм ләджы әнгәс».

* * *

Рагон адәм дзырдтой: «Зәххы йә күистәй чи бафсада, уыңы
адәймаджы зәхх бафсаддзәни хорәй».

* * *

Аль-Амаш фәрынчын, әмә йәм райсомәй изәрмә йә
зонгәтә цыдысты рынчынфәрсәг, иу минут әй әнцад нә уагъ-
той. Алчи дәр әм уыңыну фарст ләвәрдта: куыд дә, цы дә?
Аль-Амаш сә бафәллади, гәххәттыл ныиффыста йә дзуапп
әмә йә сыйнәджы сәрмә әрцауыгъта. Уәдәй фәстәмә-
иу рынчынфәрсәг куы фәзында, уәд ын-иу ләг гәххәтмә аца-
мыдта: «Бакәс әй, уым фыст у, куыд дән, цы дән, уый».

Әвдәс азы – «дәлдзәхы»

Китайаг шахтертә экскаваторәй къахтой зәронд әрзатгуы-
рән. 17 азы размә уый ныддәрән зәххәнкъуысты ахкосәй.

Фәмарди дзы 118 шахтеры. Уәдәй нырмә әрзәтгуырән уыд аәхгәд. Ныр ай къахын куы байдыртой, уәд дын дзы куы разынид ләг. Уый цыдәр амәлтәй бazzад әгасәй әмә 17 азы әвирхъау хъизәмәрттә бавзәрста ингәны хуызән «къәппәдҗы». Раздәры шахтеры – йә ном Чунг Вай – әвиппайды аласторы рынчындонмә. Чунгән удәгасәй бazzайын бантысти, тоннелы цы вентиляцион хуынкъ уыд, уый фәрцы – уырдыгәй йәм цыди сыгъдәг үәлдәф. Хәргә та кодта, шахтәты цы бирәхойраеттә бazzад, уыдан. Уымәй уәлдай ахста уырытә, стәй хордта хъуынатә.

Адәймаг утәппәт рәстәг «дәлдәхы», зәгъән ис, зындоны, фәецәрәд, уый, а дунейыл чи никуыма әрцыд, ахәм хабар у.

ЦИТАТАЕТАЕ

* * *

Боксәй абсолютон чемпион нә бакуымдта Украинаеый героиды ном райсын. Александр Усик уәрәсейаг боксер Гасситы Муратыл кәй фәуәлахиз, уый фәдыл президент Порошенко загъата, уый, дам, у нә бәстәйи үәлахиз ие знагыл. Украинаеый премьер Грийсман та батагъд кодта Усикы Украинаеый героиды номмә бавдисыныл. Фәлә Радәйи депутаттәй әмә фысджыттәй цалдәр смәсты сты, Усик куы фәуәлахиз, уәд, намыс Украинаеый, зәгъгә, кәй нә ныхъхъәр кодта, ууыл. Ноджы сын хъыг уыд, Александр дзургә-дзурын политикәйәй яэхи иуварс кәй ласта, стәй йә Муратимә йә тох дыууә сыхаг бәстәйи ‘хсән хәсты символы хуызән равдисын кәй нә фәндыд, уый. Усик уыцы уайдзәфтән ахәм дзуапп радта: «Мән стъалытә нә хъәуы. Мә адәмән аэз әнәуи дәр герой дән. Фәлтау мын мә бәстәмә сабырдзинад раздахут!» Уыцы ныхъасты фәстә Усикыл әвәстиаттәй сәмбәлд украинаг прес-сәйы әлгъыст: «Украинаеый сәдәпроцентон знаг!»

КП, 2013, № 84

* * *

Диссаг та куыннә у: алкәй дәр фәнды, йә кой куы кәниккәй, уый! Хъумә, дам мын мә фыстытә әвәстиаттәй джиппы уадзор! Бирәтәм ахәм миниуәг и: сә сәры исты фегуырәд,

уыйиеддәмә сә уды быңынәг скъуынын байдайынц, җәмәй сәм әгас дуне әрүхъуса. Мәнә карк айк куы әрәфтауы, уәд йә хъуыдаттәй бәстәй йә сәрыл куыд сисы, уыйау. Сә ном хъумә дунетыл ныххъәр уа, зоной сә дзылләтә иууылдәр! Пьедесталы низ!.. Мәхимә йә әмгәрон næ уадзын!

Цас әнцондәр у фыссын, дә мәләтү фәстә исты баззайа, зәгъгә, афтә хъуыды кәнгәйә! Жан Когтойы хуыздәр чин-гүйтәй иуы, раstdәр зәгъгәйә та, әппәты хуыздәр чиныджы, әмбисондән хәссинаг хъуыды ис: «Не сфәлдыстад нын әвдисы næ иунәджы уавәр; уәдә нывгәнәгыл цы тыхбегара вәййы, уыци уавәр адәмым ныңци-циц кәннынмә җәмән фәбәллы?»

*Роже Мартен дю Гар,
францаг фыссәг
Юность, 2008, № 8*

* * *

Адәмимә әмбәлын хъизәмар йеддәмә ницы у; әз мәхи иуварс ласын, әппәты зынаргъдәр мын чи у, уыдонәй дәр, уымән әмә næ фәразын иудадзыг уыцини ныххәстәм хъусын, стәй сәм чи цы җәстәй кәсү, уый уынын.

*Карел Чапек,
чехаг фыссәг
Звезда, 2009, № 4*

* * *

... әвзаг у уәлдәфы хуызән: кәд дзы иудадзыг пайда кәнәм, уәддәр әй næ фиппайәм. Фәлә уәлдәф тынг чъизи куы уа, уәд хуыдуг кәннын райдайәм, фәрынчын вәййәм. Фыссәджы сәйраг хәс – әвзаджы сыгъдәгдинадыл архайын.

*Павел Хюлле,
польшәйаг фыссәг
ИЛ, 2005, № 8*

* * *

Фыссәгән сәрибарәй хъуыды кәнныны бар күнә уа, уәд литературәйән уәвән næй... Кәңцифәндү автор дәр тоталитарон зондәй куы фәххәстәй уа, сфәлдыстадон кусәджы кәй

аффхәрдәуы, царды әңгәгдзинад галиу кәй чындауы, уыдәттәе йәм раст күс кәсой, уәд йәхәдәг йәхимидағ мары фыссәдҗы миниуджытә. (...) Йә зонд чи ауәй кодта, уымә ма Җәмәә әнхъәлмә кәсән ис? Стәй ма әңгәг литератураһының дзурән күсід ис? Ахәм авторән суанг ие ‘взаг дәр нығгуылмыздә вәйиы, йә коммә нал фәкәссы. *Әрхъуыды* кәй хонәм, уый, мәнә хъәддаг сырдатә къалатиы үот кәнинхъом күсід нал вәйиынц, афтә сәфты къахыл нылләууы. Ацы рәстдзинады ныхмә цы фыссәг кәнә курдиат ләууы, уый бар-әнәбәры йәхи бын кәнен.

*Джордж Оруэлл,
англисаг фыссәг*

* * *

...Аивадон уацмысы ахадән аразгә у, ие сфердисәг џавәр адәймаг у, уымәй. *Әрыгон* автор әвиппайды арф әмә вазыгдышын удимә рантысдзәни дунемә, зәгъргә, афтә зәгъын раст нае уаид. Уымән әмә ахәм миниуджытә фәзынынц, рәстәг күс раңауы әмә адәймаг царды күс сферләтәры, уәд. Фәләе әвзонг автор райдианәй фәстәмә ныфсхаст әмә оригиналон цәстәй күс кәса йә алыварс дунемә, уәд суинаг у. Йә ный-йарджытә әмә зонгәтимә иудадзыг вәйиы, уыны сын сә алы къахдзәф дәр, сә митә, сә зондахаст, сә зәрдәйи уаг. Фәстәдәр ын ацы миниуджытә әндәр искәмәй зын базонән уыдзәни. *Әрдзон* курдиат әм күнәе уа, уәд та йәм, сывәллонәй цы федта, уыдон дәр ницанәбәрәг диссаг кәсдзысты. Ахәм адәймаг сфердыштадон кусәгән нае бәззы әмә бынтон дзәгъәлы сафдзәни рәстәг.

*Уильям Сомерсет Моэм,
англисаг фыссәг*

* * *

...џавәрфәнды экономикон әмә әндәр реформәтә ницисты, национ культурә әмә ахсәнады удварн фәсдуармә ѡппәрст күс ‘рәңауой, уәд. Ахәм рәстәг, Белинский җайау загъта, ахсәнад свәйиы «әнәмидис дзырд әмә әнәнысан мыр».

*Витали Познин,
кинематографист,
литератор, ахуыргонд
Аврорә, 2008, № 4*

* * *

Иумәйаг культурәйы әмвәзәд кәнә, Герцены загъдау, культурон минимум, аbon ахәм у, әмә уәлдәр ахуыргәнәндәтты хъуамә байгом кәниккам культурологиян ликбез.

Аврора, 2008, № 4

Фәранк әви фыранк?

Цалдәр мәйы размә нәе горәты фәзынди фәранчы әңгәс аив фәлгонцгөнд трамвай. Йә иу фарсыл фыст: «Әгас цу, фыранк!» Цы йә ‘мбәхсон, әхсyzгон мын уыд ацы хабар әмә хинымәры арфә кодтон, кәй зәрды әрәфтыд, уымән.

Нә рәсүгъд сырды ном Абайты Вассойы историон-этимологион дзырудат әмә дыгурон-уырыссаг дзырудуэттәй фәстәмә иннәты дәр фыст у **фәранк** нәе, фәлә **фыранк**. Цы бындур ын ис, фыранк, зәгъгә, фыссынән, уымән, мәнмә гәсгә, ничи ницы зоны. Раst зәгъын хъәуы, Вассомә дәр къәләтты әвәрдәй кәсәм **фыранк**, стәй **франк**, фәлә сәйрагдәр вариантыл нымайы **фәранк**. Афтәй фыста Къоста дәр йә кадәг «Хетағ»-ы:

Се ‘ууәнк нәе фәсайдтой, – хәстән йә астәуты
Размә ләбурдтой сәе бәхтә фәранктау.

Уәдә Секъайы әмбисәндтү дәр цалдәр хатты әмбәләм «фәранк»-ыл («Фәранк әмә гәдү», «Фәранк, гәдү, арс әмә бирәгъ», «Фәранк, бирәгъ, сыртә әмә фос»).

Хәмыцаты Тамарә цы чиниг сарәзта – «Цәрәгойты аргъ-ауттә» (Дзәуджыхъәу, 1998), – уым кәсәм: «Фәранк әмә ләг» (119 фарс), «Фәранк тухуасти агоруй» (119 фарс). Аргъ-ауттә та, куыд зонәм, афтәмәй адәм сфаәлдыстой, әмә нә ныхасы сәр цы цәрәгой у, уымән йә ном фыссын хъәуы, адәм әмә йә нә номдзыiddәр ләгтә куыд дзырудтой әмә фыстой, афтә – **фыранк** нәе, фәлә **фәранк**.

Xъ. А.

ЧЬЫНДЫ

(Даниэль Мархофәй)

Цыди сәрысхъәләй нә зәххыл,
ныгәд йә хәзнатә та – әрхы.
Йә хәзнатә йын систой әрхәй,
Хуыссы йәхәдәг арф ран – зәххы.

Насир Хосровәй

1

Үсхъал и, искәй ма кәм уыны?
Йә рәбын давәтгәтәй – дзаг.
Ай-гый, күң байдзаг уа пысунә,
Уәд тынгдәр кәнә смаг.

2

Бирәгъ давы, тугдзыхәй фәцәры,
Фәлә бирәгъ бирәгты нә хәры.

Фирдоусийә

Ды амондджын дә, ис дәм кәд дә фаг,
Әгәртә та – әнамондмә фәндаг.

Хайамы рубай

Ды лехъайә ысхылдтә, сдә әлдар,
Фәлә, о Лехъа-‘Ладар, дә зәрдыл дар,
Цәрдзән әнусты, мин-мин азты лехъа,
Әлдәрттән та сәр фәвәййы сар.

Джебранәй

Уынән кәмән ис, ахәм уарзт у күист,
Күистәй чи лидзы, уый гәвз у, әлгъист.

Авиценнаейы афоризм

Хуыцау, Ды дунетән сәр Дә,
Дә рәстдзинад та у сәр зәрдә.

«МАХ ДУГ» 2018 АЗЫ НЫММЫХУЫР КОДТА:

АГЬНАТЫ ГÆСТÆН: 75 АЗЫ

АГЬНАТЫ Гæстæн. Уазæгуаты. Уацау. I, 6.

БАГЬÆРАТЫ СОЗЫР: 130 АЗЫ

Созыры тыххæй дзуринц. VI, 17.

Созыры сഫæлдыштадон бынтæй. VI, 28.

БЕДЖЫЗАТЫ ЧЕРМЕН: 120 АЗЫ

БЕДЖЫЗАТЫ Чермен. Слантæ әмæ Фærниатæ. Новеллæ. XII, 31.

Хъодзаты Иридæ. Фразеологизмтæ Беджызаты Чермены «Мæсгүйтæ дзуринц»-ы. XII, 38.

БЗАРТЫ Руслан: 60 АЗЫ

БЗАРТЫ Руслан. Темирболат Мамсиров в Петербурге и Чугуеве. Уац. VI, 84.

БРЫТЬИАТЫ АСЛАЕНБЕГ: 80 АЗЫ

БРЫТЬИАТЫ Аслæнбег. Мæ рухс цинты авдæн. Эмдзæвгæтæ. VII, 52.

БУЛКЪАТЫ МИХАЛ: 90 АЗЫ

Михалы тыххæй дзуринц. IX, 6.

БУЛКЪАТЫ Михал. Кæфци. IX, 9.

ГАГЛОЙТЫ РУТЕН: 130 АЗЫ

ГАГЛОЙТЫ Рутен. Цыппар радзырды. VI, 6.

МАКСИМ ГОРЬКИЙ: 150 АЗЫ

Максим ГОРЬКИЙ. Радзырд амæ хъуыдытæ. III, 9.

ГУЫРДЗЫБЕТЫ БЛАСКА: 150 АЗЫ

Фыццаг дыгурон фыссæг, æхсарджын хæстон. IV, 7.

ГУЫТЪИАТЫ ХЪАЗЫБЕГ: 100 АЗЫ

Нарты кадджытæ. Дыгууæ кадæджы. XI, 6.

КОЧЫСАТЫ РОЗÆ: 130 АЗЫ

Розæйы тыххæй дзурынц. V, 6.

ЛЕКОНТ ДЕ ЛИЛЬ: 200 АЗЫ

Леконт де ЛИЛЬ. Аэмдзæвгæтæ. XI, 54.

КАМПАНЕЛЛÆ: 450 АЗЫ

Томмазо КАМПАНЕЛЛÆ. Аэмдзæвгæтæ, хъуыдытæ. IV, 91.

МАЛИТЫ ВАСО: 80 АЗЫ

Фысджытæ Васойы тыххæй. II, 7.

МАЛИТЫ Васо. Сонетæ. Сонетты быд. II, 9.

КАРЛ МАРКС: 200 АЗЫ

Карл МАРКС. Хъуыдытæ. VI, 71.

ПЛИТЫ ЖАННАË: 70 АЗЫ.

III, 6.

ГУЫРДЗЫБЕТЫ Иринæ. Плиты Жаннаë амæ йæ сонатæ. Аэмдзæвгæтæ. III, 7.

САЙГЕ: 900 АЗЫ

САЙГЕ. Хæххон халагъуд. Аэмдзæвгæтæ. VII, 60.

СКИФИРОН: 80 АЗЫ

Скифироны тыххæй дзурынц. VII, 6.

СКИФИРОН. Мæ рухстаугæ, мæ артуадзгæ зәрдæ. Амдзæвгæтæ. VII, 10.

АЛЕКСАНДР СОЛЖЕНИЦЫН: 100 АЗЫ

Александр СОЛЖЕНИЦЫН. Миниатюра тæ, хъуыдтытæ, уац, Солженицын әвыд-дывыдоны дуджы. XII, 100.

ТОКАТЫ АЛИХАН: 125 АЗЫ

Алиханы тыххæй мысинаеттæ әмæ әндæр әрмæг. XII, 6.

ЛЕВ ТОЛСТОЙ: 190 АЗЫ

Лев ТОЛСТОЙ. Радзырд, әмбисæндтæ, хъуыдтытæ. VIII, 55. Дзурынц Толстойы тыххæй. VIII, 70.

ИВАН ТУРГЕНЕВ: 200 АЗЫ

Иван ТУРГЕНЕВ. Прозайæ фыст әмдзæвгæтæ, хъуыдтытæ. IX, 74.

ХÆБЛИАТЫ САФАР: 85 АЗЫ

ХÆБЛИАТЫ Сафар. Радзырд, Новеллæтæ. IV, 75.

ХҮЫГАТЫ СЕРГЕЙ: 85 АЗЫ

ХҮЫГАТЫI Сергей. Уыцы дыгууæ лæджы әмæ аз. Радзырд. V, 19.

ХЪАЙТЫХЪТЫ АЗÆМÆТ: 95 АЗЫ

ХЪАЙТЫХЪТЫI Азæмæт. Иры уæйыг лæгтæ. XI, 18.

ХЬОДАЛАТЫ ГЕРСАН: 80 АЗЫ

ХЬОДАЛАТЫI Герсан. Цыбыр радзырдтæ, әмдзæвгæтæ. IX, 54.

ЦÆРУКЪАТАЫ АЛЫКСАНДР: 100 АЗЫ

ЦÆРУКЪАТАЫ Алыксандр. Мæ абоны фембæлд Калоты Хаз-биимæ. Уац. XII, 49.

ПОЭЗИ

- АБАЙТЫ** Эдуард. Мæ сыгъдæг æууæнк. Әмдзæвгæтæ. VI, 64.
- АБОЙТЫ** Зара. Әрдз. Әмдзæвгæ. III, 72.
- ӘЛБОРТЫ** Беллæ. Әрæджиауы малусæг. Әмдзæвгæтæ. III, 69; Урсбазыр тымыгътæ. Әмдзæвгæтæ. XI, 42.
- БАСИТЫ** Зæлинæ. Әнахуыр сагъæстæ. Әмдзæвгæтæ. III, 54.
- БИАЗЫРТЫ** Кромвел. Хærзаудæг. Әмдзæвгæтæ. IV, 86.
- БЫГЪУЫЛТЫ** Къола. Әlvæст хъуыдытæ. IX, 67.
- БЫЗЫККАТЫ** Земфирæ. Хадыхъаты Аллахайæн. Әмдзæвгæ. X, 101.
- БЫРНАЦТЫ** Барон. Мæ хиваст зæрдæ. Әмдзæвгæтæ. II, 64.
- ГÆДИАТЫ** Цомахъ. Зæгъ фæндарастан мæнæн. Әмдзæвгæтæ. X, 12.
- ГАДЖИТЫ** Илас. Загъдкъахæгæн – над. Әмдзæвгæ. XII, 26.
- ГОДЖЫЦАТЫ** Нелли. Зæххыл рæстагæй у зын цæрæн. Әмдзæвгæтæ. III, 18; Мысдзынæн дæ дардæй. Әмдзæвгæтæ. IX, 70.
- ГОДЖЫЦИАН-ЧЕЛДЫТЫ** Надя. Фондз әмдзæвгæйы. VIII, 76; Аертæ әмдзæвгæйы. XI, 15.
- ДАРЧИТЫ** Мурат. Дыууæ әмдзæвгæйы. II, 76.
- ДЗАСОХТЫ** Музaffer. Уидæгты ныхас. Әмдзæвгæтæ. X, 62.
- ДЗÆХАТЫ** Темырхъан. Тæрхъус. Әмдзæвгæ. X, 44.
- ДЗЕСТЫ** Куыздæг. Бирæкрат. Радзырд. X, 29.
- ДЫГЪУЫЗТЫ** Тенгиз. Цард нын – хорз лæвар. Әмдзæвгæтæ. X, 102.
- КАСАТЫ** Батраз. Зар, Батраз. Әмдзæвгæтæ. XII, 92.
- КОКОЙТЫ** Махар. Дыууæ әмдзæвгæйы. XI, 67.
- КЪАДЗАТЫ** Станислав. Урс азæлд. Әмдзæвгæтæ. IV, 65.
- КЪИБИРТИ** Амурхан. Кæрдæгхуз æстъалутæ. Әмдзæвгитæ. I, 62; Байгон уй арви дуар. Әмдзæвгитæ. IX, 41.
- КЪОРАТЫ** Зæлинæ. Әмдзæвгæ. XI, 70.
- МАЛИТЫ** Васо. Дыууæ әмдзæвгæйы. X, 60.
- РÆМОНТЫ** Геор. Къанинæг әмдзæвгæтæ. V, 14.
- ТАХЪАЗТЫ** Артур. Дыууæ әмдзæвгæйы. II, 92;
- ТЕГАТИ** Сулейман. Мæ нийерæг. Әмдзæвгæ. X, 49.
- ТЕДЕТЫ** Ефим. Бындары кадæг. Әмдзæвгæтæ. VIII, 50.
- ТОХСЫРТЫ** Къоста. Әмдзæвгæтæ сабитæн. X, 85.
- ТҮДЖЫТЫ** Юри. Дудгæ бонты сагъæстæ. Әмдзæвгæтæ. X, 68.

ФИДАРАТЫ Руслан. Цард – уыци-уыци. Әмдзәвгәтә. V, 102.
ХУЫБАТЫ Никъала. Нәй әнә уарзгәйә цард. Әмдзәвгәтә. XI, 68.

ХЪОДЗАТЫ Әхсар. Әмдзәвгәтә әмә тәлмаңтә. V, 40.
ЦӘРУКЪАТЫ Валодя. Сабитән. Әмдзәвгәтә. X, 50.
ЦОМАЙТЫ Ростислав. Әрхәндәг хъуыдытә. Әмдзәвгәтә. X, 74.

ЦОМАРТАТЫ Дунетхан. Әмдзәвгә. XI, 69.
ЦХУЫРБАТЫ Сергей. Дырәнхъонтә. V, 105.
ХОСТЬИХЪОТЫ Зинә. Әнахуыр тых. Әмдзәвгәтә. X, 55.
ХЪАЕЦМӘЗТЫ Азә. Дыууә әмдзәвгәйы. XII, 97.

ПРОЗА

АБАЙТЫ Арбилиянә. Фарн әмә фыдаә. Миниатюра. III, 58.
АГЬНАТЫ Гәстән. Уазәгуаты. Уацау. Кәрон. II, 16.
АЕЛБОРТЫ Хетәг. Чысыл дохтыр. Радзырд. X, 70.
БАГАТЫ Аврам. Әртә уарийы. V, 93.
БӘРОЙТЫ Сафар. Сауи. Радзырд. X, 82.
БИЦЪОТЫ Гриш. Ъынтуы лымән. Радзырд. X, 52.
БЯЗЫРТЫ Димитр. Гуацъәтә әмә Схъәлатә. Таурәгъ. XI, 71.
БЫРНАЦТЫ Барон. Мортешы чумәданта. Әңгәт хабар. VII, 65.
ГАДЖИТЫ Илас. Удәгас мард. Радзырд. XI, 60.
ДАУЫРАТЫ Дамир. Калм әмә бирәгты тыххәй. Алы хабәрттә. VI, 31; Калм әмә бирәгты тыххәй. Алы хабәрттә. Кәрон. VII, 17.
ДЖИМИТЫ Кларә. Темыр әмә Аминаейы таурәгъ. VII, 69.
ДЗУЦЦАТЫ Къоста. Әртә хъәлдзәг хабары. II, 71; Бон Җәуы әмә фарн хәссы. Алы хабәрттә, хъуыдытә. X, 97.
ЕДЗИТЫ Цини. Къәхтысәр. Фәндаггоны фыстытәй. X, 46.
КЪОСИРАТИ Сәрмәт. Бон изәрмә. Радзырд. X, 14.
МАЛИТЫ Хасан. Мады зәрдә. Радзырд. X, 76.
МАМСЫРАТЫ Даәбе. Годахы мәләт. Радзырд. X, 19.
МЫРТАЗТЫ Барис. Прозәйә фыст әмдзәвгәтә. X, 26.
НАНИТЫ Асиат. Әвзәр фын. Радзырд. XI, 45.
НАФИ. Уарзондзинад, хәфс әмә салдаты аргъау. VIII, 5.
ТЛАТТАТЫ Бексолтан. Әлгыст бинойнаг. Уацау. IV, 14.
ХӘБЛИАТЫ Сафар. Алы хабәрттә, хъуыдытә. X, 57.
ХОДЫ Дзаххотт. Мәләтты тәрхон. Фельетон. X, 37.

ХОХОЙТИ Энвер. **Мæ ирд бæлдæ.** Амдзæвгитæ. VII, 84.

ХУАДОНТЫ Иссæ. **Фыстæджытæ.** X, 39.

Хъæцмæзты Азæ. **Æз дæм тындзæзынæн.** Амдзæвгæтæ. VII, 89.

Хъуылаты Ладимыр. Хуыщау ратдзæн. Радзырд. X, 42.

Цомартаты Изæтбег. Удыбæстæ. Радзырд. III, 22; **Дыууæ** радзырды. V, 54.

Черчесты Хъасболат. **Мæ дунейы рухс.** Радзырд. X, 88.

НОГ ТÆЛМАЦТÆ

Уильям Блейк, Эзра **Паунд**, Фридрих **Ницше.** Амдзæвгæтæ. V, 107.

ПУБЛИЦИСТИКАÆ

Абайкуыцыкк. Мелесы цæссыгтæ. Уац. VIII, 79.

Битарты Маринæ. «Рæстдзинад»-ы фæндæгтæ. X, 4.

Бутаты Эльзæ. Куюц рохзæрдæ стæм... Уац. X, 130.

Гулуты Андрей. Баражыты Гино. Мысинаяг. X, 117.

Касаты Батрадз. Алы ран дæр – хъæугæ лæг. Уац. X, 132.

Газет «Рæстдзинад»-ы кæстæр фæлтæры ныхас йæ фыццаг редактор Гæдиаты Цомахъмæ. X, 7.

Сланты Аслан. «Мæ царды сæйрагдæр спорт у». Уац. X, 136.

Хозиты Петр. Сусæг революцийы æргом фæстиуджытæ. IX, 114.

Цгъойты Хазби. Скодта йæ æцæг адæмон газет. Уац. X, 122.

НОГ НÆМТТАÆ

Анвараты В. Сыгъдæгзæрдæйæ фæлæггад кодта Ирон театрæн. Уац. V, 140.

Мæргъиты Алим. Миниатюрæтæ. III, 65.

Плиты Татьянаæ. Мæ царды хурыскаст. Амдзæвгæтæ. XII, 118.

Хуыбецты Альбинæ. Сауи æмæ Бури. Миниатюрæ. II, 74.

АДӘМОН СФӘЛДЫСТАД

Авд әфсымәры әмә иу хо. Аргъау. V, 121.

Аргъяуттә. II, 83.

Кадәгәнәг. Томайты Мысырби. VIII, 86.

Санаты Сем. IX, 88.

ТУГЪАНТЫ Энвер. Таурәгъ күйдзыхтыл. VIII, 99.

АИВАД, КУЛЬТУРАЕ

МЗОКТЫ Асләнбөг. Интервью Цәллагты Фатимәимә. XI, 109.

ХЕТӘГГАТЫ Оксана. Йә конд сахәтты – нә адәмы истории.

IV, 95.

УИДАЕГТАЕ

ДЗИЦЦОЙТЫ Юри. Абазаг-ирон лексикон әнгәсдзинәдтә. Уац. I, 73; Бурхояхы культуры тыххәй. II, 95.

МАМИАТЫ Таймураз. Уый Иуане уыди. Уац. III, 87.

МЗОКТЫ Асләнбөг. Къостайы әз зәрдәйә әнкъарын. Интервью. VI, 111.

Лев УСПЕНСКИЙ. Диссаг у Днепр. XII, 120.

ХЪАНТЕМЫРАТЫ Эльбрус. Алайнаг така. IX, 111.

НЕ 'ВЗАГ – НӘ ФАРН

АБАЙТЫ Эдуард. Уацтә. X, 104.

ЦГЬОЙТЫ Хазби. Ирон әвзаджы ахсәджаиг фарстата. II, 77.

РАЗАГЪДЫ ЛӘГТАЕ

БДАЙЦИАТЫ Хъазыбөг. Дыууә хатты хъәбатыр. III, 73.

Владимир МАЛЕВАННЫЙ. Сэнсэй из Ясенева. Интервью. VII, 95.

ЦЫБЫРТЫ Герлик. Хъәбатыр инәлар, дипломат, әхсәны күсәг. Уац. VII, 90.

НӘ ЗЫНГХУЫСТ ЛӘППУТАЕ

ЦГЬОЙТЫ Хазби. Кочысаты Мухарбеджы фәстаг уарзт. V, 88.

ÆНÆСТЬАЛЫ ХЪÆБАТЫРТАË

ХЪАРДАНТЫ Тимур. Хъæбатырты ‘хсæн уæлахиздзау. VI, 118.

БИНОНТЫ ФАРН

ЛЕГКОЙТЫ Георги. Зындзинæдтæй æхсыст бинонтæ. Очерк. VII, 118.

Стыр æмæ æнгом бинонтæ. Уац. I, 90.

АХУЫРГÆНÆГÆН АЕХХУЫСÆН

МЗОКТЫ Аслæнбæг. «Мæ Ирыстон! Дæ номæй бонджын дæн..».

II, 100; *«Мæ Ирыстон! Дæ номæй бонджын дæн..».* III, 92.

ХÆМЫЦАТЫ Фузæ. Сочиненийыл күист райдайæн кълæсты. VIII, 115.

РÆСТАËГ – РÆСТАËВЗАРÆН

БАСКАТЫ Уырызмæг. Фыды фæдзæхст. XI, 127.

ÆВЫД-ДЫВЫДОНЫ ДУГ

Юз АЛЕШКОВСКИЙ. Песня о Сталине. IV, 123.

Борис КУБАТИЕВ. Редактору газеты «Растдзинад». II, 123.

Тамара ТАУТИЕВА. Заложник времени. IV, 114.

*В. И. ЧИЧЕРОВ. Эпосы теорийы иуæй-иу фарстатаæ æмæ нæ ду-
джы иртасæн күистытæ ирон адæмы Нарты кадджыты
фæдыл.* III, 108.

ИРОН ПРОЗÆЙЫ АНТОЛОГИ

ДЗАБАЙТЫ Таисæ. Басы хуыпп. Новеллæ. II, 128.

КъÆБЫСТЫ Зауыр. Сосойы зарæг. Радзырд. III, 122.

ХУЫГАТЫ Сергей. Гандзейы чиныг. Радзырд. I, 104.

«МАХ ДУДЖЫ» РАВДЫСТ

I, 93; II, 111; III, 79; IV, 104; V, 111; VI, 74; VII, 102; VIII, 102;
IX, 100; XI, 116.

АРВИСТОН

I, 134; II, 134; III, 134; IV, 125; V, 133; VI, 123; VII, 132; VIII, 124; IX, 128; XI, 131; XII, 124.

УÆЛÆМХАСÆН

В. И. АБАЕВ. Об аланском субстрате в балкаро-карачаевском языке. IV, 135.

Петр ВАЙЛЬ. Ермоловский камень. IX, 138.

Тамерлан КАМБОЛОВ. Президенту РФ В. В. Путину, Председателю ГД В. В. Володину. VI, 140.

Мадина ХАКУАШЕВА. Письмо Президенту РФ В.В. Путину от представителей общественности республик Северного Кавказа. VI, 136.

ТÆФÆРФÆС.

Ситохаты Саламджери. VII, 142.

ЛИТЕРАТУРОН-АИВАДОН ÆМÆ ÆХСÆНАДОН-
ПОЛИТИКОН ÆРВЫЛМАÆЙОН ЖУРНАЛ

ХОРЗ АДÆМ!

Рафыссут журнал
«Max дуг» 2019 азæн.

Редакцийы адрес: 362016. Дзæуджыхъæу,
Къостайы проспект, 11. Мыхуыры хæдзар,
дыккаг уæладзыг.

Журнал рафыссæн ис редакцийæн
йæхимидаæг дзæвгар асламдæр:
афæдзæн (12 чиныджы) – 300 сомы.

Почтæйы аргь – 646 сомы (индекс 73247).

Цъары фәрстыл:

1. Есенаты Ахсар. Кентавр.
4. Есенаты Ахсар. Зымәгон әхсәв.

* * *

Гл. редактор	<i>К. Г. МАМУКАЕВ</i>
Зам. гл. редактора	<i>А. М. КОДЗАТИ</i>
Ред. отд. критики и публицистики	<i>Р. С. БЗАРОВ</i>
Шеф-редактор	<i>И. А. КОДЗАТИ</i>
Ред. отд. поэзии	<i>М. Л. ДЖУСОЕВ</i>
Ред. отдела прозы	<i>Е. К. МЕДОЕВА</i>
Корректор	<i>З. З. КАРАЦЕВА</i>
Технический редактор	<i>Н. М. ПРОВОТОРОВА</i>
Дизайн	<i>З. Р. ГУРИЕВА</i>
Компьютерный набор	<i>М. К. КИРГУЕВА</i>

* * *

Журнал зарегистрирован в Управлении Федеральной службы
по надзору в сфере связи, информационных технологий
и массовых коммуникаций по РСО-Алания.

Свидетельство о регистрации ПИ № ТУ 15-00148 от 9 июня 2017 г.

Журналы цы аermæг рацæуа, уымæй æндæр мыхуырон оргæн куы пайды кæна,
уæд хъуамæ амынд уа, «Мах дуг»-æй ист кæй у, уый.

*Журналмæ цы къухфыстытæ цæуы, уыдон редакци рецензи наæ кæны,
стæй сæ автортæн фæстæмæ наæ дæтты*

Учредитель и издатель:
Комитет по делам печати
и массовых коммуникаций РСО-Алания
362003. г. Владикавказ, ул. Димитрова, 2.

Адрес редакции: 362015, г. Владикавказ, пр. Коста 11.
E-mail редакции: mahdug@mail.ru; <http://www.mahdug.ru>.
Тел.: гл. редактор – 25-20-52; зам. гл. редактора; шеф-редактор – 25-09-64;
отдел поэзии, прозы, корректор – 25-09-74; бухгалтерия – 25-22-47.

Подписано к печати 15.12.18. Формат издания 60x84 1/16. Бум. офсет. № 1.
Гарнитура шрифта Myzl. Печать офсетная. Усл. п. л. 8,82. Учетно-изд. л. 8,39.
Тираж 1000 экз. Заказ № 830. Цена свободная.
Выход из печати 28 декабря 2018 г.

Отпечатано в АО «Осетия-Полиграфсервис»
РСО-Алания, 362015, г. Владикавказ, пр. Коста, 11. Дом печати.

“

Не ‘взаг, дам, паддзахадон әевзаг у. Афтәмәй йыл ними дзуры. Хъәуты ацәргәе ләптәе сбадынц әмәе дыууә ныхасы уырыссагау, иу ныхас – иронав... Иудадзыг тох кәнәем: «Не ‘взаг – наә хъәездыгдзинад, не ‘взаг – наә хәезна!» Із та афтәе зәгъын: не ‘взаг, әввәецциәгән, не знаг у. Уыйиеддәмәе дзы хынджыләеггаг наә сарәэстаиккам. Наә ацәргәе ләптәе дәр әемхәецциә ныхас наә кәениккой алы ‘взәйтәй. Уый у стыр әнамонд хабар әгас адәмәен дәр... Мадәлон әевзаг цәмән хуыйны? Уымән әмәе әеппәеты разәй мад райдайы сывәллоны ахуыр кәнын хи ‘взагыл. Імәе йыл наә күх цәмән систем? Ігас адәм әй сәехицән уарзон цәуылнәе скәнынц? Із ирон адәймагән стыр арғы кәнын. Ау, уәд йәе цот иронав дзурын цәуылнәе зонынц? Авдәнәй күнәе райдайай сывәллоны хъомыл кәнын, уәд уый фәестәе зын сахуыр кәнәен у әевзаг.

Сланты Къоста,
Уәрәсейы Федерацийы
адәмон артист. 1996 аз.

”

Индекс 73247

12+